સ્વ: આત્માર્થી મુનિશ્રી રાજપાલજી
સ્વામીના સ્મરણાર્થે.

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર વિશેષ વિચારવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

કાર્તિકપૂર્ણિમા.
વિ. સં. ૧૯૯૪.

મૂલ્ય
નિત્ય સ્વાધ્યાય.

પ્રકાશક:
દોશી રામજી માણેકચંદ
વકીલ-રાજકોટ સદર.

મુદ્રણસ્થાન
શ્રી લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટરી.
ભાવનગર.

જ્ઞાન ધ્યાન વૈરાગ્યમય, ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના, તે ઉતરે ભવપાર.

× × ×

મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પલાય;
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય.

× × ×

વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમ શાંતરસ મૂળ;
ઔષધ જે ભવ રોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.

મુદ્રક:
જોષી ધનજીભાઈ શિવજીભાઈ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૩૩ મું. વિ. સં. ૧૯૫૬.

બે શબ્દ.

નડિયાદમાં એક દિવસ શ્રીમદ્ બહાર ફરવા ગયા હતા. ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. ફાનસ મંગાવી શ્રીમદ્ લખવા બેઠા અને **શ્રી અંબાલાલ લાલચંદ ખંભાતવાળા** ફાનસ ધરી ઉભા રહ્યા; કલમ ચાલી તે ચાલી. ૧૪૨ ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી ત્યાંસુધી શ્રી અંબાલાલ ફાનસ ધરી ઉભા રહ્યા. એ ગાથાઓ તે **શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.**

આ શાસ્ત્ર આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાયું છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી, તેમજ દાર્ષ્ટાંતિક કથા કે વાર્ણનો નથી. બહુ સૂક્ષ્મચર્ચા કે તર્કમાં વાંચનાર ગૂંચવાઈ થાકી ન જાય તેવી રીતે તેમાં આત્મ-તત્ત્વની સિદ્ધિ તથા નિરૂપણ કરેલું છે.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનયાત્રામાંથી ઉદ્ધૃત.]

સૂચિ.

વિષય	પૃષ્ઠ

શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે ભૂલો સુધારી લીધા પછી પુસ્તિકાનો સદુપયોગ કરવા તથા ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે દર્શાવવા વિનતિ છે.

श्रीसद्गुरुचरणाय नमः

ॐ

श्रीआत्मसिद्धिशास्त्र.*

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના,
પામ્યો દુઃખ અનંત;

---

*શ્રીમદે આ કાવ્ય '**આત્મસિદ્ધિ**' તરીકે પદ્યમાં લખેલ છે. પદની નીચે આપેલ વિવેચન ખંભાત નિવાસી ભાઈ **શ્રી અંબાલાલ લાલચંદે** કરેલ છે; જે શ્રીમદ્‌ની દૃષ્ટિ તળે નીકળી ગયેલ છે.

ફૂટનોટમાં આપેલ ભાગ '**આત્મસિદ્ધિ**' ના જુદા જુદા પદો પર જુદા જુદા સમયે શ્રીમદે

સમજાવ્યું તે પદ નમું,
શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંત. ૧.

અર્થ:–જે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભૂતકાળે હું અનંત દુ:ખ પામ્યો, તે પદ જેણે સમજાવ્યું એટલે ભવિષ્યકાળે ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય એવાં અનંત દુ:ખ પામત તે મૂળ જેણે છેદ્યું એવા શ્રીસદ્‌ગુરુ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. ૧.

વર્તમાન આ કાળમાં,
મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થિને,
ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય. ૨.

અર્થ:–આ વર્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો

લખેલ પત્રોમાંનો છે. જે પદને અંગે તે ભાગ લખેલ તે, તે પદની નીચે ફૂટનોટમાં આપેલ છે.

લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ† [પાઠાં૦ આત્માર્થિને વિચારવા માટે] ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. ૨.

કોઈ *ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા,

શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ;

---

†પાઠાં૦= પાઠાન્તર. આ પાઠાન્તર તરીકે આપેલ ભાગ આવૃત્તિ ૪ થી [બાળબોધ લિપિની આવૃત્તિ બીજી] નો છે.—સંશોધક.

<u>મુંબઈ કાર્ત્તિક સુદ ૧૯૪૯.</u>

*જિનાગમમાં આ કાળને 'દુષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કેમકે 'દુષમ' શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય'

માને મારગ મોક્ષનો,
કરુણા ઉપજે જોઈ. ૩.

એવો થાય છે તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જો કે પરમાર્થમાર્ગનું દુલ્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે; પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુર્લભપણાનાં કારણરૂપ છે.

અત્ર કહેવાનો હેતુ એવો છે કે ઘણું-કરી આ ક્ષેત્રે વર્ત્તમાનકાળમાં પૂર્વે જેણે પર-માર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે. અને તે સત્ય છે, કેમકે જો તેવા જીવોનો સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્ત્તતો હોત, તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા

અર્થ:-કોઈ ક્રિયાને જ વળગી રહ્યાં છે અને

ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે-કરીને થઈ શકતી હોત; અને તેથી આ કાળને 'દુષમ' કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. આ રીતે પૂર્વારાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્તમાનકાળને વિષે જો કોઈ પણ જીવ પરમાર્થ-માર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમકે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થ-માર્ગ પ્રાપ્ત થાય, એમ પૂર્વ જ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને વર્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવા યોગ્ય નથી; ઘણું કરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવાયોગ્ય છે. તેનાં ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

કોઈ શુષ્કજ્ઞાનને જ વળગી રહ્યાં છે; એમ મોક્ષ-

પ્રથમ કારણ, ઉપર દર્શાવ્યું તે કે પૂર્વનું ઘણું કરીને આરાધકપણું નહીં તે.

બીજું કારણ, તેવું આરાધકપણું નહીં તેને લીધે વર્ત્તમાન દેહે તે આરાધકમાર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામાં ન હોય, તેથી અનારાધક-માર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

ત્રીજું કારણ, ઘણુંકરીને ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્‌ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.

ચોથું કારણ, અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને સદ્‌ગુરુવાદિકનું ઓળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્તે છે અને ઘણુંકરીને અસદ્‌ગુરુવાદિને વિષે સત્ય પ્રતીતિ માની ત્યાંજ રોકાઈ રહે છે.

માર્ગ માને છે, જે જોઇને દયા આવે છે. ૩.

પાંચમું કારણ, ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તો પણ બળ, વીર્યાદિનું એવું શિથિલપણું, કે જીવ તથારૂપ માર્ગ ગ્રહણ ન કરી શકે અથવા ન સમજી શકે; અથવા અસત્સમાગમાદિ કે પોતાની કલ્પનાથી મિથ્યાને વિષે સત્યપણે પ્રતીતિ કરી હોય.

ઘણું કરીને વર્ત્તમાનમાં કાંતો શુષ્કક્રિયા-પ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે અથવા બાહ્યક્રિયા અને શુદ્ધવ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે અથવા સ્વમતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચી કથન માત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે; એમ કલ્પાયાથી જીવને સત્સ-માગમાદિ હેતુમાં તો તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતાં,
અંતર્ભેદ ન કાંઈ;

આવી પરમાર્થ પામવામાં સ્થંભભૂત થાય છે.

જે જીવો શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે, તે જીવોને તથારૂપ ઉપદેશનું પોષણ પણ રહ્યા કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં, પ્રથમનાં બે પદ તો તેમણે વીસાર્યા જેવું હોય છે, અને 'ચારિત્ર' શબ્દનો અર્થ વેષ તથા માત્ર બાહ્ય-વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય છે. 'તપ' શબ્દનો અર્થ માત્ર ઉપવાસાદિ વ્રતનું કરવું તે પણ બાહ્ય-સંજ્ઞાથી–તેમાં સમજ્યા જેવું હોય છે; વળી ક્વચિત્ જ્ઞાનદર્શન પદ કહેવાં પડે તો ત્યાં લૌકિક કથન જેવા ભાવોનાં કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ

જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતાં,
તેહ ક્રિયાજડ આંહ. ૪.

અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવું રહે છે.

જે જીવો બાહ્યક્રિયા (એટલે દાનાદિ) અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષ માર્ગ સમજે છે, તે જીવો શાસ્ત્રોના કોઈ એક વચનને અણસમજણભાવે ગ્રહણ કરીને સમજે છે. દાનાદિ ક્રિયા જે કોઈ અહંકારાદિથી, નિદાનબુદ્ધિથી, કે જ્યાં તેવી ક્રિયા ન સંભવે એવાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનાદિ સ્થાને કરે, તો તે સંસાર-હેતુ છે, એમ શાસ્ત્રોનો મૂળ આશય છે; પણ સમૂળગી દાનાદિ ક્રિયા ઉત્થાપવાનો શાસ્ત્રોનો હેતુ

અર્થ:—બાહ્ય ક્રિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યાં છે,

નથી; તે માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી નિષેધે છે.

તેમ જ વ્યવહાર બે પ્રકારના છે:—એક પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર, અને બીજો વ્યવહાર-રૂપ વ્યવહાર. પૂર્વે આ જીવે અનંતીવાર કર્યાં છતાં આત્માર્થ થયો નહીં એમ શાસ્ત્રોમાં વાક્યો છે, તે વાક્ય ગ્રહણ કરી સઘળો વ્યવહાર ઉત્થાપનારા પોતે સમજ્યા એવું માને છે; પણ શાસ્ત્રકારે તો તેવું કશું કહ્યું નથી. જે વ્યવહાર પરમાર્થહેતુમૂળ વ્યવહાર નથી, અને માત્ર વ્યવહાર-હેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે. જે વ્યવહારનું ફળ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર વ્યવહારહેતુ કહી શકાય અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવ દશા જવાયોગ્ય ન થાય તે

અંતર્ કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યાં છે. ૪.

વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય, એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકાંતે નહીં; કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે. અને પરમાર્થહેતુમૂળ વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન, વચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી. અને તેનો જો નિષેધ કરવાયોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજાવવા જેવું રહેતું હતું કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં ? અર્થાત્ તેવા વ્યવહારથી

બંધ, મોક્ષ છે કલ્પના,
ભાખે વાણીમાંહિ;

પરમાર્થ પમાય છે, અને અવશ્ય જીવે તેવા વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પામશે એમ શાસ્ત્રોનો આશય છે. શુષ્કઅધ્યાત્મી અથવા તેના પ્રસંગી તે આશય સમજ્યા વિના તે વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાને તથા પરને દુર્લભ-બોધીપણું કરે છે.

શુષ્ક-અધ્યાત્મીનો ત્રીજો પ્રકાર.

શમ, સંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે, અથવા વૈરાગ્યવિશેષ, નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષાયાદિ પાતળાં પડ્યે તથા કંઈ પણ પ્રજ્ઞાવિશેષથી સમજ્યાની યોગ્યતા થયે, જે સદ્ગુરુગમે સમ-

વર્ત્તે મોહાવેશમાં,
શુષ્કજ્ઞાની તે આંહિ. ૫.

જવા યોગ્ય અધ્યાત્મગ્રંથો, ત્યાંસુધી ઘણું કરી શસ્ત્ર જેવા છે, તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયા વિના અથવા દશા ફર્યા વિના, વિભાવ ગયા વિના, પોતાને વિષે જ્ઞાન કલ્પે છે, અને ક્રિયારહિત તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઈ વર્તે છે, એવો ત્રીજો પ્રકાર શુષ્કઅધ્યાત્મીનો છે. ઠામઠામ જીવને આવા યોગ બાઝે તેવું રચ્યું છે, અથવા તો જ્ઞાનરહિત ગુરુઓ કે પરિગ્રહાદિ ઇચ્છક ગુરુઓ, માત્ર પોતાના માન પૂજાદિની કામનાએ ફરતા એવા, જીવોને અનેક

અર્થ:—બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથા-

પ્રકારે અવળે રસ્તે ચડાવી દે છે અને ઘણું કરીને ક્વચિત્ જ એવું નહીં હોય. જેથી એમ જણાય છે કે કાળનું દુષમપણું છે.

કાળની દુષમતા, માટે વિશેષ પુરુષાર્થ-જાગૃતિની જરૂર.

આ દુષમપણું લખ્યું છે, તે જીવને પુરુષાર્થરહિત કરવા અર્થે લખ્યું નથી, પણ પુરુષાર્થજાગૃતિ અર્થે લખ્યું છે. અનુકૂળ સંયોગમાં તો જીવને કંઈક ઓછી જાગૃતિ હોય તોપણ વખતે હાનિ ન થાય, પણ જ્યાં આવા પ્રતિકૂળ યોગ વર્તતા હોય ત્યાં અવશ્ય મુમુક્ષુ

રૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્ત્તે છે, એ અહીં શુષ્કજ્ઞાની કહ્યાં છે. ૫.

જીવે વધારે જાગૃત રહેવું જોઇએ, કે જેથી તથારૂપ પરાભવ ન થાય, અને તેવા કોઈ પ્રવાહમાં ન તણાઈ જવાય. વર્ત્તમાનકાળ દુષમ કહ્યા છે, છતાં તેને વિષે અનંત ભવને છેદી માત્ર એક ભવ બાકી રાખે એવું એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત થાય એવું પણ છે. માટે વિચારવાન જીવે તે લક્ષ રાખી, ઉપર કહ્યા તેવા પ્રવાહોમાં ન પડતાં યથાશક્તિ વૈરાગ્યાદિ અવશ્ય આરાધી સદ્‌ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત કરી, કષાયાદિ દોષ છેદ કરવાવાળો એવો અને અજ્ઞાનથી રહિત થવાનો સત્ય માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો. મુમુક્ષુ જીવમાં શમાદિ કહ્યા તે ગુણો અવશ્ય સંભવે છે અથવા તે

***વૈરાગ્યાદિ સફળ તો,**
જો સહ આતમજ્ઞાન;

ગુણો વિના મુમુક્ષુતા ન કહી શકાય. નિત્ય તેવો પરિચય રાખતાં, તે તે વાત શ્રવણ કરતાં, વિચારતાં ફરીફરીને પુરુષાર્થ કરતાં તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થયે જીવને પરમાર્થમાર્ગ અવશ્ય સમજાય છે.

***વૈરાગ્યાદિ સફળ તો,**
જો સહ આત્મજ્ઞાન;
તેમ જ આત્મજ્ઞાનની,
પ્રાપ્તિતણાં નિદાન.

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ **અંતરંગવાળી ક્રિયા** છે, તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે; અર્થાત્ ભવનું મૂળ છેદે છે; અથવા

તેમ જ આતમજ્ઞાનની,
પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬.

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે. એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તેમાં પરિણામ પામે છે. **ઉજ્જવળ અંતઃકરણવિના સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણમતો નથી,** તેથી વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ કહ્યું. અત્ર જે જીવો ક્રિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઈ આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે ક્રિયાને અવગાહો, અને તે ક્રિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે

અર્થ:—વૈરાગ્ય—ત્યાગાદિ, જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ

પણ ભવનું મૂળ છેદી શકતાં નથી; માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્તો; અને કાયકલેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ ક્ષીણપણું નથી તેમાં તમે મોક્ષમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ ક્રિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગ—વૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે; કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્છાનું

છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. ૬.

અલ્પત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણોવિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી, અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો, અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યા કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અસાતાએ બહુ આકુળ–વ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ? ' માત્ર માનાદિ

*ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં,
થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં,
તો ભૂલે નિજભાન. ૭.

કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છઉં,' એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજે; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો, કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય.

*ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં,
થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં,
તો ભૂલે નિજભાન.

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમકે મલિન અંતઃકરણ-

અર્થ:–જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય, અને જે ત્યાગ, વિરાગમાંજ અટકી રહી, આત્મ-જ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજા–સત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. ૭.

---

૩૫ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગ–વિરાગમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય; જેથી સંસારનો

***જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે,**
તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે,
આત્માર્થી જન એહ. ૮.

ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં, એમ ક્રિયા-જડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ-વિરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું.

***જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે,**
તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે,
આત્માર્થી જન એહ.

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં

અર્થ:-જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે. ત્યાં ત્યાં તે

ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ સમજે, આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે; એમ જે જ્યાં જોઇએ તે ત્યાં સમજવું, અને ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે પ્રવર્ત્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે; અથવા ક્રિયામાંજ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગ–વૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે

તે સમજે, અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૮.

સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે. અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય. અત્રે 'સમજવું' અને 'આચરવું' એ બે સામાન્ય પદે છે. પણ વિભાગપદે કહેવાનો આશય એવો પણ છે કે જે જે જ્યાં સમજવું ઘટે તે તે ત્યાં સમજવાની કામના જેને છે અને જે જે જ્યાં આચરવું ઘટે તે તે ત્યાં આચરવાની જેને કામના છે તે પણ આત્માર્થી કહેવાય.

નડિયાદ, આશો વદ ૨. સંવત્ ૧૯૫૨.

***સેવે સદ્‌ગુરુ ચરણને,**

***આશંકા:**– ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્ત્તે છે, ઘણાને શુષ્કજ્ઞાનીપણું વર્તે છે તેનું શું કારણ હોવું જોઇએ ? એવી આશંકા કરી તેનું

સમાધાન:–સદ્‌ગુરુના ચરણને જે પોતાનો પક્ષ એટલે મત છોડી દઇ સેવે તે પદાર્થને પામે, અને નિજપદનો એટલે આત્મસ્વભાવનો લક્ષ લે. અર્થાત્ ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્ત્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે, અસદ્‌ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો તેણે આશ્રય કર્યો છે; જેથી તેનો માત્ર ક્રિયા-જડત્વનો એટલે કાયક્લેશનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વળગાડે છે, અને કુળધર્મ દૃઢ કરાવે છે: જેથી તેને સદ્‌ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા

ત્યાગી દઈ નિજપક્ષ;

થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યે પણ પક્ષની દૃઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, એટલે ક્રિયાજડત્વપણું ટળતું નથી; અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અને જેશુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સદ્દગુરુના ચરણ સેવ્યા નથી, માત્ર પોતાની મતિ–કલ્પનાથી સ્વચ્છંદપણે અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો કે વચનો સાંભળી લઇને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યું છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનું એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે. અથવા કોઈ એક કારણવિશેષથી શાસ્ત્રોમાં દયા, દાન અને હિંસા, પૂજાનું સમાનપણું

પામે તે પરમાર્થને,

કહ્યું છે તેવાં વચનોને, તેનો પરમાર્થ સમજ્યા-વિના હાથમાં લઇને માત્ર પોતાને જ્ઞાની મનાવા અર્થે, અને પામર જીવના તિરસ્કારના અર્થે તે વચનોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેવાં વચનો કયે લક્ષે [આંક–૪૫૨ પાંચમી આવૃત્તિ] સમજવાથી પરમાર્થ થાય છે તે જાણતો નથી. વળી જેમ દયા દાનાદિકનું શાસ્ત્રોમાં નિષ્ફળપણું કહ્યું છે તેમ, નવ પૂર્વસુધી ભણ્યા છતાં તે પણ અફળ ગયું એમ જ્ઞાનનું પણ નિષ્ફળપણું કહ્યું છે, તો તે શુષ્કજ્ઞાનનો જ નિષેધ છે. એમ છતાં તેનો લક્ષ તેને થતો નથી, કેમકે જ્ઞાની બનવાના માને તેનો આત્મા મૂઢતાને પામ્યો છે, તેથી તેને વિચારનો અવકાશ રહ્યો નથી.

નીજપદનો લે લક્ષ. ૯.

એમ ક્રિયાજડ અથવા શુષ્કજ્ઞાની તે બન્ને ભૂલ્યા છે, અને તે પરમાર્થ પામવાની વાંછા રાખે છે, અથવા પરમાર્થ પામ્યા છીએ એમ કહે છે, તે માત્ર તેમનો દુરાગ્રહ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

જો સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યાં હોત, તો એવા દુરાગ્રહમાં પડી જવાનો વખત ન આવત, અને આત્મસાધનમાં જીવ દોરાત, અને તથારૂપ સાધનથી પરમાર્થને પામત, અને નિજપદનો લક્ષ લેત; ".ર્થાત્ તેની વૃત્તિ આત્મા સન્મુખ થાત.

વળી ઠામ ઠામ એકાકીપણે વિચરવાનો નિષેધ કર્યો છે, અને સદ્ગુરુની સેવામાં વિચરવાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે; તેથી પણ એમ સમજાય છે કે જીવને હિતકારી અને મુખ્ય

અર્થ:—પોતાના પક્ષને છોડી દઈ, જે સદ્દગુરુના

માર્ગ તે જ છે, અને અસદ્દગુરુથી પણ કલ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થંકરાદિની—જ્ઞાનીની—આસાતના કરવા સમાન છે, કેમકે તેમાં અને અસદ્દગુરુમાં કંઈ ભેદ ન પડ્યો; જન્માંધ અને અત્યંત શુદ્ધ નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઈ ન્યૂનાધિકપણું કર્યું જ નહીં. વળી કોઈ 'શ્રીઠાણાંગસૂત્ર' ની ચોભંગી* ગ્રહણ કરીને એમ કહે કે 'અભવ્યના તાર્યા પણ તરે,' તો તે વચન પણ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે; એક તો મૂળમાં 'ઠાણાંગ' માં તે પ્રમાણે પાઠ જ નથી; જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે છે: ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

* આ ચોભંગી સંબંધે ખંડ ૨, આંક ૩૯૯, પૃ૦ ૨૪૨ [પાંચમી આવૃત્તિ] માં જોવું.—સંશોધક.

ચરણુને સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને આત્મ-

† તેનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ ૦ ૦ ૦
૦ ૦ ૦ ૦ તેનો વિશેષાર્થ ટીકાકારે ૦ ૦ ૦
આ પ્રમાણે કર્યો છેઃ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ જેમાં
કોઈ સ્થળે અભવ્યના તાર્યા તરે એવું કહ્યું
નથી; અને કોઈ એક ટબામાં કોઈએ એવું
વચન લખ્યું છે તે તેની સમજનું અયથાર્થ-
પણું સમજાય છે.

કદાપિ એમ કોઈ કહે કે અભવ્ય કહે છે
તે યથાર્થ નથી, એમ ભાસવાથી યથાર્થ શું
છે? તેનો લક્ષ થવાથી સ્વવિચારને પામીને
તર્યા એમ અર્થ કરીએ તો તે એક પ્રકારે

†આવાં ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ચિન્હ મૂકેલાં છે તે
સ્થળે મૂળ લેખમાં વચનો ટંકાયા નથી.—સંશોધક.

સ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય ૯.

સંભવિત થાય છે, પણ તેથી અભવ્યના તાર્યા તર્યા એમ કહી શકાતું નથી. એમ વિચારી જે **માર્ગથી અનંત જીવ તર્યા છે, તરે છે, અને તરશે, તે માર્ગને અવગાહવો અને સ્વકલ્પિત અર્થનો, માનાદિની જાળવણી છોડી દઈ ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેય છે.** જો અભવ્યથી તરાય છે એમ તમે કહો, તો તો અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે કે અસદ્ગુરુથી તરાશે એમાં કશો સંદેહ નથી; અને અશોચ્ચા કેવળી જેમણે પૂર્વે કોઈ પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યો નથી તેને, કોઈ તથારૂપ આવરણના ક્ષયથી જ્ઞાન ઉપજ્યું છે એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે આત્માનું મહાત્મ્ય દર્શાવવા, અને જેને

સદ્દગુરુયોગ ન હોય તેને જાગ્રત કરવા, તે તે અનેકાંતમાર્ગ નિરૂપણ કરવા, દર્શાવ્યું છે; પણ સદ્દગુરુઆજ્ઞાએ પ્રવર્ત્તવાનો માર્ગ ઉપેક્ષિત કરવા દર્શાવ્યું નથી. વળી એ સ્થળે તો ઉલટું તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ આવવા વધારે સબળ કર્યું છે, અને કહ્યું છે કે, તે અશોચ્યા કેવળી ० ० ० ० ० ० ० અર્થાત્ અશોચ્યા કેવળીનો આ પ્રસંગ સાંભળીને કોઈએ જે શાશ્વતમાર્ગ ચાલ્યો આવે છે, તેના નિષેધપ્રત્યે જવું એવો આશય નથી. એમ નિવેદન કર્યું.

કોઈ તીવ્ર આત્માર્થીને એવા કદાપિ સદ્ગુરુનો યોગ ન મળ્યો હોય. અને તેની તીવ્ર કામનામાં ને કામનામાં જ નિજવિચારમાં પડવાથી, અથવા તીવ્ર આત્માર્થને લીધે નિજવિ-

ચારમાં પડવાથી આત્મજ્ઞાન થયું હોય તો તે સદ્ગુરુમાર્ગનો ઉપેક્ષિત નહીં એવો, અને સદ્ગુરુથી પોતાને જ્ઞાન મળ્યું નથી માટે મોટો છું એવો નહીં હોય, તેને થયું હોય; એમ વિચારી વિચારવાન જીવે શાશ્વત મોક્ષમાર્ગનો લોપ ન થાય તેવું વચન પ્રકાશવું જોઇએ.

એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય અને તેનો માર્ગ દીઠો ન હોય એવો પોતે પચાશ વર્ષનો પુરુષ હોય, અને લાખો ગામ જોઇ આવ્યો હોય તેને પણ તે માર્ગની ખબર પડતી નથી, અને કોઇને પૃછે ત્યારે જણાય છે. નહીં તો ભૂલ ખાય છે, અને તે માર્ગને જાણનાર એવું દશ વર્ષનું બાળક પણ તેને તે માર્ગ દેખાડે છે તથી તે પહોંચી શકે છે; એમ

લૌકિકમાં અથવા વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે જે આત્માર્થી હોય, અથવા જેને આત્માર્થની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્‌ગુરુના યોગે તરવાના કામી જીવનું કલ્યાણ થાય એ માર્ગ લોપવો ઘટે નહીં, કેમકે તેથી સર્વ જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા લોપવા બરાબર થાય છે.

આશંકા:-પૂર્વે સદ્‌ગુરુનો યોગ તો ઘણી વખત થયો છે. છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં, જેથી સદ્‌ગુરુના ઉપદેશનું એવું કંઇ વિશેષપણું દેખાતું નથી, એમ આશંકા થાય તો તેનો ઉત્તર બીજા પદમાં જ કહ્યો છે કે:-

ઉત્તર:-જે પોતાના પક્ષને ત્યાગી દઈ સદ્‌ગુરુના ચરણને સેવે, તે પરમાર્થને પામે. અર્થાત્ પૂર્વે સદ્‌ગુરુનો યોગ થવાની વાત સત્ય છે.

પરંતુ ત્યાં જીવે તેને સદ્‌ગુરુ જાણ્યા નથી, અથવા ઓળખ્યા નથી, પ્રતીત્યા નથી, અને તેની પાસે પોતાનાં માન અને મત મૂક્યાં નથી; અને તેથી સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ પરિણામ પામ્યો નહીં, અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં; એમ જો પોતાનો મત એટલે સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ દૂર કરીને સદુપદેશ ગ્રહણ કરવાનો કામી થયો હોત તો અવશ્ય પરમાર્થ પામત.

આશંકા:—અત્રે અસદ્‌ગુરુએ દૃઢ કરાવેલા દુર્બોધથી અથવા માનાદિકના તીવ્ર કામીપણાથી એમ પણ આશંકા થવી સંભવે છે કે ' કેંક જીવોનાં પૂર્વે કલ્યાણ થયાં છે; અને તેમને સદ્‌-ગુરુનાં ચરણ સેવ્યાવિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અથવા અસદ્‌ગુરુથી પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

થાય; અસદ્દગુરુને પોતાને ભલે માર્ગની પ્રતીતિ નથી, પણ બીજાને તે પમાડી શકે; એટલે બીજો તે માર્ગની પ્રતીતિ, તેનો ઉપદેશ સાંભળીને કરે તો તે પરમાર્થને પામે; માટે સદ્દગુરુચરણને સેવ્યાવિના પણ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય,' એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

ઉત્તર:– યદ્યપિ કોઈ જીવો પોતે વિચાર કરતાં બુઝયા છે, એવો શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ છે; પણ કોઈ સ્થળે એવો પ્રસંગ રહ્યો નથી કે અસદ્-ગુરુથી અમુક બુઝયા. હવે કોઈ પોતે વિચાર કરતાં બુઝયા છે એમ કહ્યું છે તેમાં શાસ્ત્રોનો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે સદ્દગુરુની આજ્ઞાએ વર્ત્તવાથી જીવનું કલ્યાણ થાય છે એમ અમે કહ્યું છે, પણ તે વાત યથાર્થ નથી; અથવા

સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાનું જીવને કંઈ કારણ નથી એમ કહેવાને માટે. તેમ જે જીવો પોતાના વિચારથી સ્વયંબોધ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે તે પણ વર્તમાન દેહે પોતાના વિચારથી અથવા બોધથી બુઝયા કહ્યા છે, પણ પૂર્વે તે વિચાર અથવા બોધ તેણે સન્મુખ કર્યો છે તેથી વર્તમાનમાં તે સ્ફુરાયમાન થવાનો સંભવ છે. તીર્થંકરાદિ સ્વયંબુધ કહ્યા છે તે પણ પૂર્વે ત્રીજે ભવે સદ્‌ગુરુથી નિશ્ચય સમકિત પામ્યા છે, એમ કહ્યું છે. એટલે તે સ્વયંબુધપણું કહ્યું છે તે વર્તમાન દેહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને તે સદ્‌ગુરુપદના નિષેધને અર્થે કહ્યું નથી; અને જો સદ્‌ગુરુપદનો નિષેધ કરે તો તે 'સદ્દેવ, સદ્‌ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રતીતિવિના સમકિત કહ્યું નથી.' તે કહેવામાત્ર

જ થયું; અથવા જે શાસ્ત્રનું તમે પ્રમાણ ક્યો છો તે શાસ્ત્ર સદ્ગુરુ એવા જિનનાં કરેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવા યોગ્ય છે, કે કોઈ અસદ્ગુરુનાં કહેલાં છે, તેથી પ્રમાણિક માનવાં યોગ્ય છે? જો અસદ્ગુરુનાં શાસ્ત્રો પણ પ્રમાણિક માનવામાં બાધ ન હોય, તો તો અજ્ઞાન અને રાગ, દ્વેષ આરાધવાથી પણ મોક્ષ થાય એમ કહેવામાં બાધ નથી, તે વિચારવા યોગ્ય છે.

'આચારાંગ સૂત્ર'માં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશે, પ્રથમ વાક્યઃ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ આ જીવ પૂર્વથી આવ્યો છે? પશ્ચિમથી આવ્યો છે? ઉત્તરથી આવ્યો છે? દક્ષિણથી આવ્યો છે? અથવા ઊંચેથી? નીચેથી? કે કોઈ અનેરી દિશાથી આવ્યો છે? એમ જે

જાણતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; જે જાણે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તે જાણવાનાં ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે-(૧) તીર્થંકરના ઉપદેશથી, (૨) સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી, અને (૩) જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનથી. અત્રે જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કહ્યું તે પણ પૂર્વના ઉપદેશની સંધિ કહી છે, એટલે પૂર્વે તેને બોધ થવામાં સદ્‌ગુરુનો અસંભવ ધારવો ઘટતો નથી. વળી ઠામ ઠામ જિનાગમમાં એમ કહ્યું છે કે:-

'गुरुणो छंदाणुं वत्त'-ગુરુની આજ્ઞાએ પ્રવર્તવું.

ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલતાં અનંતા જીવો સિઝ્યા, સિઝે છે અને સિઝશે. તેમ કોઈ જીવ પોતાના વિચારથી બોધ પામ્યા, તેમાં પ્રાયે પૂર્વે સદ્‌ગુરુઉપદેશનું કારણ હોય છે. પણ કદાપિ જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં પણ તે **સદ્‌ગુરુનો**

નિત્યકામી રહ્યો થકો સદ્‌વિચારમાં પ્રેરાતો પ્રેરાતો સ્વવિચારથી આત્મજ્ઞાન પામ્યો એમ કહેવાયોગ્ય છે. અથવા તેને કંઈ સદ્‌ગુરુની ઉપેક્ષા નથી; અને જ્યાં સદ્‌ગુરુની ઉપેક્ષા વર્ત્તે ત્યાં માનનો સંભવ થાય છે; અને જ્યાં સદ્‌ગુરુ-પ્રત્યે માન હોય ત્યાં કલ્યાણ થવું કહ્યું, કે તેને સદ્‌વિચાર પ્રેરવાનો આત્મગુણ કહ્યો.

તથારૂપ માન આત્મગુણનું અવશ્ય ઘાતક છે. બાહુબળજીમાં અનેક ગુણસમૂહ વિદ્યમાન છતાં નાના અઠ્ઠાણું ભાઈને વંદન કરવામાં પોતાનું લઘુપણું થશે, માટે અત્રે જ ધ્યાનમાં રોકાવું યોગ્ય છે એમ રાખી એક વર્ષસુધી નિરાહારપણે અનેક ગુણસમુદાયે આત્મધ્યાનમાં રહ્યા, તોપણ આત્મજ્ઞાન થયું નહીં. બાકી બીજી બધી રીતની યોગ્યતા છતાં એક એ માનના ગુણથી તે જ્ઞાન

અટક્યું હતું. જ્યારે શ્રી ઋષભદેવે પ્રેરેલી એવી બ્રાહ્મી અને સુંદરી સતીએ તેને તે દોષ નિવેદન કર્યો, અને તે દોષનું ભાન તેને થયું, તથા તે દોષની ઉપેક્ષા કરી અસારત્વ જાણ્યું ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું. તે માન જ અત્રે ચાર ઘનઘાતી કર્મનું મૂળ થઈ વર્ત્યું હતું. **વળી બાર બાર મહિનાસુધી નિરાહાર-પણે, એક લક્ષે, એક આસને, આત્મ-વિચારમાં રહેનાર એવા પુરુષને એટલા માને તેવી બારે મહિનાની દશા સફળ થવા ન દીધી, અર્થાત્ તે દશાથી માન ન સમજાયું અને જ્યારે સદ્‌ગુરુ એવા શ્રી ઋષભદેવે તે માન છે એમ પ્રેર્યું ત્યારે, મુહૂર્તમાં તે માન વ્યતીત થયું; એ પણ સદ્‌ગુરુનું જ માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.**

* આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા,

વળી આખો માર્ગ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં* શમાય છે. એમ વારંવાર કહ્યું છે, 'આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે: ० ० ० ० ० ० ० ० [પાઠ—(સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે, કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન્, તેણે અમને આમ કહ્યું છે.) ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા એવા અનંતા પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા.]

'ઉત્તરાધ્યયન, સૂયગડાંગાદિમાં ઠામ ઠામ એ જ કહ્યું છે.

નડિયાદ, આશો વદ ૭, સંવત ૧૯૫૨.

*"આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ:

* જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં શમાય છે સંબંધી આંક ૧૧૭, ૧૯૫, ૩૨૭ [પાંચમી આવૃત્તિ] હાથનોંધ ૧/૧૬ વગેરેનું લખાણ જોવું—સંશોધક.

વિચરે ઉદયપ્રયોગ;

અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય."

પ્રશ્ન:—(૧) સદ્ગુરુ યોગ્ય આ લક્ષણો મુખ્યપણે કયા ગુણસ્થાનકે સંભવે? અને (૨) **સમદર્શિતા** એટલે શું?"

ઉત્તર:—(૧) સદ્ગુરુ યોગ્ય એ લક્ષણો દર્શાવ્યાં તે મુખ્યપણે-વિશેષપણે-ઉપદેશક અર્થાત્ માર્ગપ્રકાશક સદ્ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ઉપદેશક ગુણસ્થાનક છઠ્ઠું અને તેરમું છે; વચ્ચમાં સાતમાથી બારમા સુધીનાં ગુણસ્થાન અલ્પકાળ-વર્તિ છે, એટલે ઉપદેશક પ્રવૃત્તિ તેમાં ન સંભવે માર્ગ ઉપદેશક પ્રવૃત્તિ છઠ્ઠેથી શરૂ થાય.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ વીતરાગદશા અને કેવળજ્ઞાન નથી. તે તો તેરમે છે, અને યથાવત

અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત,

માર્ગ ઉપદેશકપણું તેરમે ગુણસ્થાને વર્ત્તતા સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કૈવલ્યસંપન્ન પરમસદ્‌ગુરુ શ્રી જિન તીર્થંકરાદિને વિષે ઘટે. તથાપિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે વર્ત્તતા મુનિ, જે સંપૂર્ણ વીતરાગતા અને કૈવલ્યદશાના ઉપાસક છે, તે દશા-અર્થે જેનાં પ્રવર્ત્તન પુરુષાર્થ છે, તે દશાને સંપૂર્ણપણે જે પામ્યા નથી, તથાપિ તે સંપૂર્ણ દશા પામવાનાં માર્ગ–સાધન પોતે પરમ સદ્‌ગુરુ શ્રી તીર્થંકરાદિ આપ્તપુરુષના આશ્રય વચનથી જેણે જાણ્યાં છે, પ્રતીત્યાં છે, અનુભવ્યાં છે અને એ માર્ગસાધનની ઉપાસનાએ જેની તે દશા ઉત્તરોત્તર વિશેષ-વિશેષ પ્રગટ થતી જાય છે, તથા શ્રી જિન તિર્થંકરાદિ પરમ સદ્‌ગુરુનું,

સદ્‌ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય. ૧૦.

તેનાં સ્વરૂપનું–ઓળખાણ જેનાં નિમિત્તે થાય છે, તે સદ્‌ગુરુને વિષે પણ માર્ગનું ઉપદેશકપણું અવિરોધરૂપ છે; તેથી નીચેના પાંચમા, ચોથા ગુણસ્થાનકે માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘણુંકરી ન ઘટે. કેમકે ત્યાં બાહ્ય (ગૃહસ્થ) વ્યવહારનો પ્રતિબંધ છે. અને બાહ્ય અવિરતિરૂપ ગૃહસ્થ-વ્યવહાર છતાં વિરતિરૂપ માર્ગનું પ્રકાશવું એ માર્ગને વિરોધરૂપ છે".

"ચોથાથી નીચેનાં ગુણસ્થાનકે તો માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘટેજ નહીં; કેમકે ત્યાં માર્ગની, આત્માની, તત્ત્વની, જ્ઞાનીની ઓળખાણ–પ્રતીતિ નથી, તેમજ સમ્યગ્–વિરતિ નથી અને એ ઓળખાણ, પ્રતીતિ અને સમ્યગ્‌વિરતિ નહીં છતાં

અર્થ:—આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ તેની પ્રરૂપણા કરવી, ઉપદેશક થવું એ પ્રગટ મિથ્યાત્વ, કુગુરુપણું અને માર્ગનું વિરોધપણું છે."

"ચોથે પાંચમે ગુણસ્થાને એ ઓળખાણ પ્રતીતિ છે, અને આત્મજ્ઞાનાદિ ગુણો અંશે વર્ત્તે છે, અને પાંચમામાં દેશવિરતિપણાને લઈ ચોથાથી વિશેષતા છે. તથાપિ સર્વવિરતિના જેટલી ત્યાં વિશુદ્ધિ નથી".

"આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતાઆદિ જે લક્ષણો દર્શાવ્યા તે સંયતિધર્મે સ્થિત વીતરાગદશાસાધક ઉપદેશક ગુણસ્થાને વર્ત્તતા સદ્ગુરુના લક્ષે મુખ્યતાએ દર્શાવ્યાં છે, અને તેમના વિષે તે ગુણો ઘણાં અંશે વર્ત્તે છે; તથાપિ તે લક્ષણો સર્વાંશે સંપૂર્ણપણે તો તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્ત્તતા સંપૂર્ણ

છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે,

વીતરાગ અને કૈવલ્યસંપન્ન જીવન્મુક્ત સયોગિ-કેવલી પરમસદ્‌ગુરુ શ્રી જિન અરિહંત તિર્થંકરને વિષે વર્ત્તે છે. તેમના વિષે **આત્મજ્ઞાન** અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે વર્ત્તે છે, તે તેમની **જ્ઞાન-દશા** અર્થાત્ **જ્ઞાનાતિશય** સૂચવ્યો. તેઓને વિષે **સમદર્શિતા** અર્થાત્ ઇચ્છારહિતપણું સંપૂર્ણપણે વર્ત્તે છે, તે તેમની વીતરાગ **ચારિત્ર-દશા** અર્થાત્ **અપાયાપગમાતિશય** સૂચવ્યો. સંપૂર્ણપણે ઇચ્છારહિત હોવાથી વિચરવા આદિની તેઓની દૈહિકાદિ યોગક્રિયા પૂર્વપ્રારબ્ધોદય વેદી લેવા પૂરતીજ છે, માટે 'વિચરે ઉદય પ્રયોગ' કહ્યું. સંપૂર્ણ નિજ અનુભવરૂપ તેમની વાણી અજ્ઞાનીની વાણીથી વિલક્ષણ અને એકાંત આત્માર્થબોધક

તથા શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કા-

હોઈ તેમને વિષે વાણીનું અપૂર્વપણું કહ્યું તે તેમનો **વચનાતિશય** સૂચવ્યો. વાણીધર્મે વર્ત્તતું શ્રુત પણ તેઓને વિષે કોઈ પણ નય ન દુભાય એવું સાપેક્ષપણે વર્ત્તે છે, તે તેમનો પરમશ્રુતગુણ સૂચવ્યો, અને પરમશ્રુત જેને વિષે વર્ત્તે તે પૂજવા યોગ્ય હોઈ, તેમનો તેથી **પૂજાતિશય** સૂચવ્યો.

આ શ્રી જિન અરિહંત તીર્થંકર પરમ સદ્ગુરુને પણ ઓળખાવનારા વિદ્યમાન સર્વ-વિરતિ સદ્ગુરુ છે. એટલે એ સદ્ગુરુના લક્ષે એ લક્ષણો મુખ્યતાએ દર્શાવ્યાં છે."

"**સમદર્શિતા** એટલે પદાર્થને વિષે ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિરહિતપણું, ઇચ્છારહિતપણું, મમત્વ-રહિતપણું; સમદર્શિતા ચારિત્રદશા સૂચવે છે.

રાદિ ભાવપ્રત્યે જેને સમતા વર્ત્તે છે; માત્ર પૂર્વે

રાગદ્વેષરહિત થવું તે ચારિત્રદશા છે. ઇષ્ટ-અનિ-ષ્ટબુદ્ધિ, મમત્વ, ભાવાભાવનું ઉપજવું એ રાગ, દ્વેષ છે. આ મને પ્રિય છે, આ ગમે છે, આ મને અપ્રિય છે, ગમતું નથી એવો ભાવ સમ-દર્શિને વિષે ન હોય.

"સમદર્શિ બાહ્ય પદાર્થને, તેના પર્યાયને તે પદાર્થ તથા પર્યાય જેવા ભાવે વર્ત્તે તેવા ભાવે દેખે, જાણે, જણાવે, પણ તે પદાર્થ કે તેના પર્યાયને વિષે મમત્વ કે ઇષ્ટઅનિષ્ટપણું ન કરે."

"આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ દેખવા-જાણ-વાનો હોવાથી તે જ્ઞેય પદાર્થને જ્ઞેયાકારે દેખે, જાણે; પણ જે આત્માને સમદર્શિપણું પ્રગટ થયું છે, તે આત્મા તે પદાર્થને દેખતાં, જાણતાં

ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની

છતાં તેમાં મમત્વ બુદ્ધિ, તાદાત્મ્યપણું, ઇષ્ટ—અનિષ્ટબુદ્ધિ ન કરે. વિષમદૃષ્ટિઆત્માને પદાર્થને વિષે તાદાત્મ્યવૃત્તિ થાય; સમદૃષ્ટિઆત્માને ન થાય."

"કોઈ પદાર્થ કાળો હોય તો સમદર્શિ તેને કાળો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ શ્વેત હોય તો તેને તેવો દેખે, જાણે, જણાવે કોઈ સુરભિ (સુગંધી) હોય તો તેને તેવો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ દુરભિ (દુર્ગંધી) હોય તો તેને તેવો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ ઊંચો હોય, કોઈ નીચો હોય તો તેને તેને તેવો તેવો દેખે જાણે, જણાવે. સર્પને સર્પની પ્રકૃતિ રૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. વાઘને વાઘની પ્રકૃતિ રૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. ઇત્યાદિ પ્રકારે વસ્તુમાત્રને જે રૂપે, જે ભાવે તે

હોય તે રૂપે તે ભાવે સમદર્શિ દેખે, જાણે, જણાવે. હેય (છાંડવા યોગ્ય) ને હેય રૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. ઉપાદેય (આદરવા યોગ્ય) ને ઉપાદેય રૂપે દેખે, જાણે, જણાવે. પણ સમદર્શિ આત્મા તે બધામાં મારાપણું, ઇષ્ટ–અનિષ્ટબુદ્ધ, રાગ, દ્વેષ ન કરે. સુગંધ દેખી પ્રિયપણું ન કરે; દુર્ગંધ દેખી અપ્રિયતા દુગંછા–ન આણે. (વ્યવહારથી) સારૂં ગણાતું દેખી આ મને હોય તો ઠીક એવી ઇચ્છાબુદ્ધિ (રાગ–રતિ) ન કરે. (વ્યવહારથી) માઠું ગણાતું દેખી આ મને ન હોય તો ઠીક, એવી અનિચ્છા બુદ્ધિ (દ્વેષ–અરતિ) ન કરે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ–સંજોગમાં સારૂં–માઠું અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું, આકુળવ્યાકુળપણું

પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને ષડ્દર્શનના તાત્પર્યને

ન કરતાં તેમાં સમવૃત્તિએ અર્થાત્ પોતાના સ્વ-
ભાવે, રાગદ્વેષ-રહિતપણે રહેવું એ સમદર્શિતા."

"શાતા-અશાતા, જીવન-મૃત્યુ, સુગંધ-
દુર્ગંધ, સુસ્વર-દુસ્વર, રૂપ-કુરૂપ, શીત-ઉષ્ણ
આદિમાં હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ-
પણું, આર્ત્તધ્યાન ન વર્ત્તે તે સમદર્શિતા.

હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિ-
ગ્રહનો પરિહાર સમદર્શિને વિષે અવશ્ય હોય.
અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શિપણું ન
સંભવે સમદર્શિતા અને અહિંસાદિ વ્રતોને કાર્ય-
કારણ, અવિનાભાવિ અને અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ
છે. એક ન હોય તો બીજું ન હોય અને બીજું
ન હોય તો પહેલું ન હોય."

જાણે છે, તે સદ્‌ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. ૧૦.

સમદર્શિતા હોય તો અહિંસાદિ વ્રત હોય.
સમદર્શિતા ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રત ન હોય.
અહિંસાદિ વ્રત ન હોય તો સમદર્શિતા ન હોય.
અહિંસાદિ વ્રત હોય તો સમદર્શિતા હોય.
જેટલે અંશે સમદર્શિતા તેટલે અંશે અહિંસાદિ વ્રત. અને
જેટલે અંશે અહિંસાદિ વ્રત તેટલે અંશે સમદર્શિતા.

"સદ્‌ગુરુયોગ્ય લક્ષણરૂપ સમદર્શિતા મુખ્યતાએ સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકે હોય; પછીનાં ગુણસ્થાનકે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય, વિશેષ પ્રગટ થતું જાય; ક્ષીણમોહસ્થાને તેની પરાકાષ્ઠા અને પછી સંપૂર્ણ વીતરાગતા.

"સમદર્શિપણું એટલે લૌકિકભાવનો સમાનભાવ, અભેદભાવ, એકસરખી બુદ્ધિ, નિર્વિશેષપણું નહીં; અર્થાત્ કાચ અને હીરો એ બે સમાન ગણવા, અથવા સત્શ્રુત અને અસત્શ્રુતમાં સમપણું ગણવું, અથવા સદ્ધર્મ અને અસદ્ધર્મમાં અભેદ માનવો, અથવા સદ્‌ગુરુ અને અસદ્‌ગુરુને વિષે એક સરખી બુદ્ધિ રાખવી, અથવા સદ્‌દેવ અને અસદ્‌દેવને વિષે નિર્વિશેષપણું દાખવવું, અર્થાત્ બન્નેને એક સરખા ગણવા ઇત્યાદિ સમાનવૃત્તિ એ સમદર્શિતા નહીં, એ તો આત્માની મૂઢતા, વિવેકશૂન્યતા, વિવેકવિકળતા. સમદર્શિ સત્‌ને સત્ જાણે બોધે; અસત્‌ને અસત્ જાણે, નિષેધે; સત્શ્રુતને સત્શ્રુત જાણે, બોધે; કુશ્રુતને કુશ્રુત જાણે, નિષેધે; સદ્-

ધર્મને સદ્ધર્મ જાણે, બોધે; અસદ્ધર્મને અસદ્ધર્મ જાણે, નિષેધે; સદ્‌ગુરુને સદ્‌ગુરુ જાણે, બોધે; અસદ્‌ગુરુને અસદ્‌ગુરુ જાણે, નિષેધે; સદ્દેવને સદ્-દેવ જાણે, બોધે; અસદ્દેવને અસદ્દેવ જાણે, નિષેધે; ઇત્યાદિ જે જેમ હોય તેને તેમ દેખે, જાણે, પ્રરૂપે; તેમાં રાગ, દ્વેષ, ઇષ્ટઅનિષ્ટબુદ્ધિ ન કરે એ પ્રકારે સમદર્શિપણું સમજવું." ૐ.

સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છારહિત, વિચરે પૂર્વપ્રયોગ; અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્‌ગુરુલક્ષણ યોગ્ય.

આત્મસ્વરૂપને વિષે જેની સ્થિતિ છે, વિષય અને માન પૂજાદિ ઇચ્છાથી રહિત છે, અને માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવા કર્મના પ્રયોગથી જે વિચરે છે; જેમની વાણી અપૂર્વ છે, અર્થાત્ નિજઅનુભવસહિત જેનો ઉપદેશ હોવાથી અજ્ઞા-

નીની વાણી કરતાં પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે અને પરમશ્રુત એટલે ષડ્દર્શનના યથાસ્થિત જાણ હોય, એ સદ્‌ગુરુનાં યોગ્ય લક્ષણો છે.

અત્રે **સ્વરૂપસ્થિત** એવું પ્રથમપદ કહ્યું તેથી જ્ઞાનદશા કહી, **ઇચ્છારહિતપણું** કહ્યું તેથી ચારિત્રદશા કહી, ઇચ્છારહિત હોય તે વિચરી કેમ શકે? એવી આશંકા, '**પૂર્વપ્રયોગ** એટલે પૂર્વનાં બંધાયેલાં પ્રારબ્ધથી વિચરે છે; વિચરવા આદિની વાંછા જેને કામના નથી,' એમ કહી નિવૃત્ત કરી. **અપૂર્વ વાણી** એમ કહેવાથી વચનાતિશયતા કહી, કેમકે તે વિના મુમુક્ષુને ઉપકાર ન થાય. **પરમશ્રુત** કહેવાથી ષડ્દર્શન અવિરુદ્ધ દશાએ જાણનાર કહ્યા, એટલે શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષપણું દર્શાવ્યું.

આશંકા—વર્ત્તમાનકાળમાં સ્વરૂપસ્થિત પુરુષ હોય નહીં, એટલે જે સ્વરૂપસ્થિત વિશેષણ-વાળા સદ્ગુરુ કહ્યા છે, તે આજે હોવાયોગ્ય નથી.

સમાધાન—વર્ત્તમાનકાળમાં કદાપિ એમ કહેલું હોય તો કહેવાય કે 'કેવલભૂમિકા' ને વિષે એવી સ્થિતિ અસંભવિત છે, પણ આત્મ-જ્ઞાન જ ન થાય એમ કહેવાય નહીં; અને આત્મ-જ્ઞાન છે તે સ્વરૂપસ્થિતિ છે.

આશંકા—આત્મજ્ઞાન થાય તો વર્ત્તમાન કાળમાં મુક્તિ થવી જોઇએ અને જિનાગમમાં ના કહી છે.

સમાધાન—એ વચન કદાપિ એકાંતે એમ જ એમ ગણીએ; તોપણ તેથી એકાવ-

તારીપણાનો નિષેધ થતો નથી, અને એકાવતારી-પણું આત્મજ્ઞાનવિના પ્રાપ્ત થાય નહીં.

આશંકા—ત્યાગ વૈરાગ્યાદિના ઉત્કૃષ્ટપણાથી તેને એકાવતારીપણું કહ્યું હશે.

સમાધાન—પરમાર્થથી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ વૈરાગ્યવિના એકાવતારીપણું થાયજ નહીં, એવો સિદ્ધાંત છે; અને વર્ત્તમાનમાં પણ ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકનો કશો નિષેધ છે નહીં. અને ચોથે ગુણસ્થાનકેથી જ આત્મ-જ્ઞાનનો સંભવ થાય છે; પાંચમે વિશેષ સ્વરૂપ-સ્થિતિ થાય છે; છઠ્ઠે ઘણા અંશે સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, પૂર્વપ્રેરિત પ્રમાદના ઉદયથી માત્ર કંઈક પ્રમાદદશા આવી જાય છે, પણ તે આત્મજ્ઞાનને રોધક નથી, ચારિત્રને રોધક છે.

આશંકા—અત્રે તો સ્વરૂપસ્થિત એવું પદ વાપર્યું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતપદ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે જ સંભવ છે.

સમાધાન—સ્વરૂપસ્થિતિની પરાકાષ્ઠા તો ચૌદમા ગુણસ્થાનકને છેડે થાય છે, કેમકે નામ ગોત્રાદિ ચાર કર્મનો નાશ ત્યાં થાય છે; તે પહેલાં કેવળીને ચાર કર્મનો સંગ છે, તેથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે પણ કહેવાય.

આશંકા—ત્યાં નામાદિ કર્મથી કરીને અવ્યાબાધ સ્વરૂપસ્થિતિની ના કહે તો તે ઠીક છે; પણ કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ છે, તેથી સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવામાં દોષ નથી, અને અત્રે તો તેમ નથી. માટે સ્વરૂપસ્થિતપણું કેમ કહેવાય?

સમાધાન—કેવળજ્ઞાનને વિષે સ્વરૂપસ્થિતિનું તારતમ્ય વિશેષ છે; અને ચોથે, પાંચમે,

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ સમ નહીં,
પરોક્ષજિન ઉપકાર;

છઠ્ઠે, ગુણસ્થાનકે તેથી અલ્પ છે, એમ કહેવાય; પણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી એમ ન કહી શકાય. ચોથે ગુણસ્થાનકે મિથ્યાત્વમુક્તદશા થવાથી આત્મ-સ્વભાવઆવિર્ભાવપણું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતિ છે; પાંચમે ગુણસ્થાનકે દેશે કરીને ચારિત્રઘાતક કષાયો રોકાવાથી આત્મસ્વભાવનું ચોથા કરતાં વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે, અને છઠ્ઠામાં કષાયો વિશેષ રોકાવાથી સર્વ ચારિત્રનું ઉદયપણું છે, તેથી આત્મસ્વભાવનું વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે. માત્ર છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પૂર્વનિબંધિત કર્મના ઉદયથી પ્રમત્તદશા ક્વચિત્ વર્તે છે, તેને લીધે 'પ્રમત્ત સર્વ ચારિત્ર' કહેવાય, પણ તેથી સ્વરૂપસ્થિતિમાં

એવો લક્ષ થયાવિના,
ઉગે ન આત્મવિચાર. ૧૧.

વિરોધ નહીં, કેમકે આત્મસ્વભાવનું બાહુલ્યતાથી આવિર્ભાવપણું છે. વળી આગમ પણ એમ કહે છે કે, ચોથે ગુણસ્થાનકથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મપ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્ય ભેદ છે.

જો ચોથે ગુણસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે પણ ન હોય તો મિથ્યાત્વ જવાનું ફળ શું થયું? કંઈજ થયું નહીં. **જે મિથ્યાત્વ ગયું તે જ આત્મસ્વભાવનું આવિર્ભાવપણું છે. અને તે જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે.** જો સમ્યક્ત્વથી તથારૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ ન હોત, તો શ્રેણિકાદિને એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય? એક પણ ત્યાં વ્રત, પચ્ચખ્ખાણ નથી અને માત્ર એક જ ભવ જ બાકી રહ્યો એવું અલ્પસંસારી-

અર્થ:—જ્યાં સુધી જીવને પૂર્વકાળે થઈ ગયેલા એવા જિનની વાતપર જ લક્ષ રહ્યા કરે, અને તેનો ઉપકાર કહ્યા કરે, અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મભ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષજિનોનાં વચન કરતાં મોટો ઉપકાર શમાયો છે, તેમ જે ન જાણે તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન ન થાય. ૧૧.

પણું થયું તે જ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સમકિતનું બળ છે. પાંચમે અને છટ્ઠે ગુણસ્થાનકે ચારિત્રનું બળ વિશેષ છે, અને મુખ્યપણે ઉપદેશક તો છટ્ઠું અને તેરમું છે. બાકીનાં ગુણસ્થાનકો ઉપદેશકની પ્રવૃત્તિ કરી શકવાયોગ્ય નથી; એટલે તેરમે અને છટ્ઠે ગુણસ્થાનકે તે પદ પ્રવર્ત્તે છે.

નડિયાદ, આશો વદ ૨, સં૦ ૧૯૫૨.

*સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વણ,
સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યાવણ ઉપકાર શો ?
સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨.

અર્થઃ—*સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં. અને સ્વરૂપ સમજાયા વિના ઉપકાર શો થાય ? જો સદ્‌ગુરુઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. ૧૨.

---

*સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ;
તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ.
પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;
સમજો જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાવનો ગુજ્ય.

આત્માદિ અસ્તિત્વનાં,
જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગ નહીં,
ત્યાં આધાર સુપાત્ર. ૧૩.

સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી જે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તે પોતાના સ્વરૂપની દશા પામે, કેમકે શુદ્ધઆત્માપણું એ જ જિનનું સ્વરૂપ છે; અથવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જિનને વિષે નથી તે જ શુદ્ધ આત્મપદ છે, અને તે પદ તો સત્તાએ સર્વ જીવનું છે. તે સદ્‌ગુરુ-જિનને અવલંબીને અને જિનના સ્વરૂપને કહેવે કરી મુમુક્ષુજીવને સમજાય છે. [અપૂર્ણ]

નડિયાદ, આશો વદ ૨, સં० ૧૯૫૨.

અર્થ:—જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનાં તથા પરલોકાદિનાં હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે; પણ સદ્ગુરુસમાન તે ભ્રાંતિનાં છેદક કહી ન શકાય. ૧૩.

અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં,
જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં,
કરી મતાંતર ત્યાજ. ૧૪.

અર્થ:—અથવા જો સદ્ગુરુએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાંતર એટલે કુળધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ ભ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં. ૧૪.

રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો,
પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે,
ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫.

અર્થ:—જીવ અનાદિ કાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું નામ 'સ્વચ્છંદ' છે. જો તે સ્વચ્છંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે; અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે; એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એકે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. ૧૫.

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુયોગથી,
સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યાથકી,
પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષસદ્‌ગુરુના યોગથી તે સ્વચ્છંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણુંકરીને તે બમણો થાય છે. ૧૬.

સ્વચ્છંદ મતઆગ્રહ તજી,
વર્ત્તે સદ્‌ગુરુ લક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું,
કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭.

અર્થ:—સ્વચ્છંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્‌ગુરુના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે 'સમકિત' કહ્યું છે. ૧૭.

માનાદિક શત્રુ મહા,
નિજછંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્‌ગુરુશરણમાં,
અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮.

અર્થ:—માન અને પૂજાસત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહાશત્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્‌ગુરુના શરણમાં જતાં સહજ પ્રયત્નમાં જાય. ૧૮.

જે સદ્‌ગુરુઉપદેશથી,
પામ્યો કેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ,
વિનય કરે ભગવાન. ૧૯.

અર્થ:—જે સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી કોઈ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા તે સદ્‌ગુરુ હજુ છદ્મસ્થ રહ્યા હોય, તોપણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્‌ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે. ૧૯.

એવો માર્ગ વિનયતણો,
ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો,
સમજે કોઈ સુભાગ્ય. ૨૦.

અર્થ:-એવો વિનયનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે. એ માર્ગનો મૂળ હેતુ એટલે તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે તે, કોઈક સુભાગ્ય એટલે સુલભબોધી અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે. ૨૦.

અસદ્‌ગુરુ એ વિનયનો,
લાભ લહે જો કાંઈ;
મહામોહિની કર્મથી,
બૂડે ભવજળમાંહિ. ૨૧.

અર્થ:-આ વિનય માર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈ પણ અસદ્‌ગુરુ પોતાને વિષે સદ્‌ગુરુપણું સ્થાપે તો તે મહામોહિનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવસમુદ્રમાં બૂડે. ૨૧.

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે,
સમજે એહ વિચાર;
હોય મતાર્થી જીવ તે,
અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨.

અર્થ:—જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય તે આ વિનય-માર્ગાદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો અવળો નિર્ધાર લે, એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે, અથવા અસદ્‌ગુરુને વિષે પોતે સદ્‌ગુરુની ભ્રાંતિ રાખી આ વિનય-માર્ગનો ઉપયોગ કરે. ૨૨.

હોય મતાર્થી તેહને,
થાય ન આતમલક્ષ;
તેહ મતાર્થીલક્ષણો,
અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩.

અર્થ:—જે મતાર્થી જીવ હોય તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાય નહીં; એવા મતાર્થી જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે. ૨૩.

મતાર્થીલક્ષણ:-

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહીં,
તે માને ગુરુ સત્ય;
અથવા નિજકુળધર્મના,
તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪.

અર્થ:—જેને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે પણ આત્મજ્ઞાન નથી, અને ઉપલક્ષણથી અંતરંગ ત્યાગ નથી, તેવા ગુરુને સાચા ગુરુ માને, અથવા તો પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરુ હોય તોપણ તેમાં જ મમત્વ રાખે. ૨૪.

જે જિનદેહપ્રમાણ ને,
સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણન સમજે જિનનું,
રોકી રહે નિજબુદ્ધિ. ૨૫.

અર્થ:—જે જિનના દેહાદિનું વર્ણન છે તેને જિનનું વર્ણન સમજે છે, અને માત્ર પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણાના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ મહાત્મ્ય કહ્યાં કરે છે, અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રહે છે; એટલે પરમાર્થહેતુસ્વરૂપ એવું જિનનું જે અંતરંગસ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે તે જાણતાં નથી, તથા તે જાણવાનું પ્રયત્ન પણ કરતાં નથી, અને માત્ર સમવસરણાદિમાં જ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. ૨૫.

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ યોગમાં,
વર્ત્તે દૃષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્ગુરુને દૃઢ કરે,
નિજ માનાર્થે મુખ્ય. ૨૬.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુનો ક્યારેક યોગ મળે તો તેની દુરાગ્રહાદિછેદક વાણી સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે. અર્થાત્ તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં, અને પોતે ખરેખરો દૃઢ મુમુક્ષુ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે અસદ્ગુરુ સમીપ જઈને પોતે તેના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દૃઢપણું જણાવે. ૨૬.

દેવાદિ ગતિ ભંગમાં,
જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજ મતવેષનો
આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ૨૭.

અર્થ:—દેવ-નારકાદિ ગતિના 'ભાંગા' આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થહેતુથી કહ્યાં છે, તે હેતુને જાણ્યો નથી, અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે તથા પોતાના મતનો, વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુક્તિનો હેતુ માને છે. ૨૭.

> **લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું,**
> **ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;**
> **ગ્રહે નહીં પરમાર્થને,**
> **લેવા લૌકિક માન. ૨૮.**

અર્થ:—વૃત્તિનું સ્વરૂપ શું? તે પણ જે જાણતા નથી. અને 'હું વ્રતધારી છું' એવું અભિમાન ધારણ કર્યું છે. ક્વચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ બને તોપણ લોકમાં પોતાનું માન અને પૂજાસત્કારાદિ જતાં રહેશે, અથવા તે માનાદિ

પછી પ્રાપ્ત નહીં થાય એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહીં. ૨૮.

અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે,
માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્વ્યવહારને,
સાધનરહિત થાય. ૨૯

અર્થ:—અથવા 'સમયસાર' કે 'યોગવાસિષ્ઠ' જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચય નયને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં. અને સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે, તેમજ પોતાને જ્ઞાની માની લઈને સાધનરહિત વર્તે. ૨૯.

જ્ઞાનદશા પામે નહીં,
સાધન દશા ન કાંઈ;

પામે તેનો સંગ જે,
તે બુડે ભવમાંહિ. ૩૦.

અર્થ:—જે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પણ તેને નથી, જેથી તેવા જીવનો સંગ બીજા જે જીવને થાય તે પણ ભવસાગરમાં ડૂબે. ૩૦.

એ પણ જીવ મતાર્થમાં.
નિજમાનાદિ કાજ;
પામે નહીં પરમાર્થને.
અનઅધિકારીમાં જ. ૩૧.

અર્થ:—એ જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્તે છે. કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ તેને જેમ કુળધર્માદિથી મતાર્થીના છે, તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ છે, માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં. અને અન-

અધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય. ૩૧.

નહીં કષાયઉપશાંતતા
નહીં અંતર્ વૈરાગ્ય;
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા,
એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨.

અર્થ:—જેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાય પાતળા પડ્યા નથી, તેમ જેને અંતર્વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ ગ્રહણકરવારૂપ સરળ-પણું જેને રહ્યું નથી, તેમ સત્યાસત્યતુલના કરવાને જેને અપક્ષપાતદૃષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય; એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા મોક્ષમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું તેનું ભાગ્ય ન સમજવું. ૩૨.

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં,
મતાર્થ જાવા કાજ;
હવે કહું આત્માર્થીનાં,
આત્મ-અર્થ સુખસાજ. ૩૩.

અર્થ:-એમ મતાર્થી જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં તે કહેવાનો હેતુ એ છે કે કોઈપણ જીવનો તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણ કહીએ છીએ:-તે લક્ષણ કેવાં છે? તો કે આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રિના હેતુ છે. ૩૩.

આત્માર્થી લક્ષણ:-

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું,
તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુકલ્પના,
આત્માર્થી નહીં જોય. ૩૪.

અર્થ:—જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું પણ ન સંભવે. ' जं समंति पासह तं मोणंति पासह '—(જ્યાં સમકિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો) એમ ' આચારાંગ સૂત્ર 'માં કહ્યું છે. એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરુ છે એમ જાણે છે, અને આત્મજ્ઞાન રહિત હોય તોપણ પોતાના કુળના ગુરુને સદ્ગુરુ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે; તેથી કંઈ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે. ૩૪.

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુપ્રાપ્તિનો,
ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી,
વર્ત્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર

જાણે, અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઈ શકવા-યોગ્ય નથી, અને જે દોષો સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા ધારણ કર્યાવિના જતા નથી તે સદ્‌ગુરુયોગથી સમાધાન થાય, અને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષસદ્‌ગુરુનો મોટો ઉપકાર જાણે, અને તે સદ્‌ગુરુપ્રત્યે મન, વચન, કાયાની એકતાથી આજ્ઞાંકિતપણે વર્ત્તે. ૩૫.

એક હોય ત્રણ કાળમાં,
પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને,
તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬.

અર્થઃ—ત્રણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પંથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ એક હોવો જોઈએ, અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઈએ;—બીજો નહીં. ૩૬.

એમ વિચારી અંતરે,
શોધે સદ્ગુરુયોગ;
કામ એક આત્માર્થનું,
બીજો નહીં મનરોગ. ૩૭.

અર્થ:—એમ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના યોગનો શોધ કરે, માત્ર એક આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે, પણ માન-પૂજાદિક સિદ્ધિ-રિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં;—એ રોગ જેના મનમાં નથી. ૩૭.

કષાયની ઉપશાંતતા,
માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા,
ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮.

અર્થ:—જ્યાં કષાય પાતળા પડ્યા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ સિવાય બીજા કોઈ પદની અભિલાષા

નથી, સંસારપર જેને વૈરાગ્ય વર્ત્તે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય. ૩૮.

દશા ન એવી જ્યાંસુધી,
જીવ લહે નહીં જોગ્ય;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં,
મટે ન અંતર્ રોગ. ૩૯.

અર્થ:—જ્યાંસુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં ત્યાંસુધી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને આત્મભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખનો હેતુ એવો અંતર્ રોગ ન મટે. ૩૯.

આવે જ્યાં એવી દશા,
સદ્ગુરુબોધ સુહાય;

તે બોધે સુવિચારણા,
ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦.

અર્થ:-એવી દશા જ્યાં આવે ત્યાં સદ્દગુરુનો બોધ શોભે અર્થાત્ પરિણામ પામે, અને તે બોધના પરિણામથી સુખદાયક એવી સુવિચારદશા પ્રગટે. ૪૦.

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા,
ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ,
પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧.

અર્થ:-જ્યાં સુવિચારદશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને તે જ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે. ૪૧.

ઉપજે તે સુવિચારણા,
મોક્ષમાર્ગ સમજાય;

ગુરુશિષ્યસંવાદથી,
ભાખું ષટ્પદ આંહી. ૪૨.

અર્થઃ-જેથી તે સુવિચારદશા ઉત્પન્ન થાય, અને મોક્ષમાર્ગ સમજવામાં આવે તે છ પદરૂપે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદથી કરીને અહીં કહું છું. ૪૨.

'આત્મા છે'[1] 'તે નિત્ય છે'[2]

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુ-દેવને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની-પુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ પદને સમ્યગ્-દર્શનના નિવાસના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છેઃ—

૧. "પ્રથમ પદઃ—'આત્મા છે.' જેમ ઘટ પટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક

ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટ પટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

૨. બીજું પદઃ—'આત્મા નિત્ય છે.' ઘટ પટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તિ છે. ઘટ પટ આદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન સત્તા પ્રગટ થવાયોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં.

'છે કર્તા નિજકર્મ;'[3]

૩. ત્રીજું પદઃ—'આત્મા કર્ત્તા છે.' સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે માટે કર્ત્તા છે. તે કર્ત્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્ત્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્ય–વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્ત્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્ત્તા છે.

૪. ચોથું પદઃ—'આત્મા ભોક્તા છે.' જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક

'છે ભોક્તા,[૪]' વળી 'મોક્ષ[૫] છે,'

નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ, સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી તે અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હિમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયાવિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્ત્તે તેનું ફળ પણ થવાયોગ્ય જ થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્ત્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

૫. પાંચમું પદ:–'મોક્ષપદ છે.' જે અનુપચરિત—વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્ત્તાપણું નિરૂપણ કર્યું. કર્ત્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું

૬ મોક્ષઉપાય સુધર્મ.' ૪૩.

નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું અનભ્યાસથી તેના અપરિચયથી–તેને ઉપશમ કરવાથી–તેનું મંદપણું દેખાય છે–તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે–ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવાયોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ–આત્મસ્વભાવ તે રૂપ 'મોક્ષપદ છે.

૬. છઠું પદઃ—'તે મોક્ષનો ઉપાય છે.' જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એવા જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ

અર્થ:–'આત્મા છે,' 'તે આત્મા નિત્ય છે,'

છે. જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે,–ઉપશમ પામે છે-ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષ–પદના ઉપાય છે.

શ્રી જ્ઞાનીપુરુષોએ સમ્યગ્દર્શનના મુખ્ય નિવાસભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવાયોગ્ય છે,–પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવાયોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવાયોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહ રહિત છે, એમ પરમ પુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો

'તે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે,' તે કર્મનો

અહંભાવ—મમત્વભાવ—તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજમાત્રમાં તે જાગ્રત થઈ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ—શોક—સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ

ભોક્તા છે,' 'તેથી મોક્ષ થાય છે' અને 'તે

સ્પષ્ટ—પ્રત્યક્ષ—અત્યંતપ્રત્યક્ષ—અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ—અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધા રહિત સંપૂર્ણ મહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરૂપ જાણી વદી, તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વસંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાળમાં પણ તેમ જ થશે.

જે સત્પુરુષોએ જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરવાવાળો સ્વસ્વરૂપમાં સહજ અવસ્થાન થવાનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તે સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી

મોક્ષનો ઉપાય એવો સદ્ધર્મ છે.' ૪૩.

નમસ્કાર છે. તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્ય પ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પણ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે એવા સર્વ સત્પુરુષો, તેનાં ચરણારવિંદ સદાય હૃદયને વિષે સ્થાપન રહો!

જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વકાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે, કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જાણે કંઈ પણ ઇચ્છ્યાવિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો; એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે

આ મારો શિષ્ય છે અથવા ભક્તિનો કર્ત્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરીફરી નમસ્કાર હો !

જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિગોચર થઇ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે અને સહજે આત્મબોધ થાય એમ જાણીને......જે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરીફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !

જો કદી પ્રગટપણે વર્ત્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ નથી, પણ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું

છે, શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું છે, વિચારદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે, ઇચ્છાદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે. મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે, તે કેવળજ્ઞાન સર્વ અવ્યાબાધ સુખનું પ્રગટ કરનાર—જેના યોગે સહજમાત્રમાં જીવ પામવા યોગ્ય થયો, તે સત્પુરુષના ઉપકારને સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિએ નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!

ષટ્સ્થાનક સંક્ષેપમાં,
ષડ્દર્શન* પણ તેહ;
સમજાવા પરમાર્થને.
કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૪૮.

*આત્માના છ પદ સંબંધી આ સિવાય પાછળના આવૃત્તિના વિભાગ પહેલામાં આંક ૩૪૯, ૩૫૪, ૩૬૨ વિગેરેનું લખાણ પણ જોવા યોગ્ય છે.—સંશોધક.

અર્થ:—એ ૭ સ્થાનક અથવા ૭ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે, અને વિચાર કરવાથી ષડ્દર્શન પણ તે જ છે. પરમાર્થ સમજવાને માટે જ્ઞાની-પુરુષે એ ૭ પદો કહ્યાં છે. ૪૪.

શંકા.–શિષ્ય ઉવાચ:-

શિષ્ય પ્રથમ સ્થાનકની શંકા કહે છે: -

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો,
નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહીં,*
તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫.

*આ 'આત્મસિદ્ધિ'ના પદોનાં મૂળ લખાણમાં સ્થળે સ્થળે 'નહિ' 'નહીં' 'નહીં' એમ જુદી જુદી રીતે શ્રીમદે લખેલ છે.—સંશોધક.

અર્થ:—દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનું કંઈ રૂપ જણાતું નથી; તેમ સ્પર્શાદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાવાપણું નથી, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી; અર્થાત્ જીવ નથી. ૪૫.

અથવા દેહ જ આતમા,
અથવા ઇંદ્રિય, પ્રાણ;
મિથ્યા જૂદો માનવો,
નહીં જૂદું એંધાણ. ૪૬.

અર્થ:—અથવા દેહ જ છે તે આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિયો છે તે આત્મા છે, અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે આત્મા છે, અર્થાત્ એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જુદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનું કશું જુદું એંધાણ એટલે ચિહ્ન નથી. ૪૬.

વળી જો આત્મા હોય તો,
જણાય તે નહીં કેમ?
જણાય જો તે હોય તો,
ઘટ પટ આદિ જેમ. ૪૭.

અર્થ:—અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં? જો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થો છે તો જેમ જણાય છે, તેમ આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય? ૪૭.

માટે છે નહીં આતમા,
મિથ્યા મોક્ષઉપાય;
એ અંતર શંકાતણો,
સમજાવો સદુપાય. ૪૮.

અર્થ:—માટે આત્મા છે નહીં, અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે

ફોકટ છે, એ મારા અંતરની શંકાનો કંઈ પણ સદુ-પાય સમજાવો, એટલે સમાધાન હોય તો કહો. ૪૮.

સમાધાન.—સદ્ગુરુ ઉવાચઃ—

'આત્મા છે,' એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી,
આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે,
પ્રગટલક્ષણે ભાન. ૪૯.

અર્થ: દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, તેથી આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તને દેહ ભાસ્યો છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદાં છે, કેમકે બેય જુદાં જુદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે. ૪૯.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી,
આત્મા દેહસમાન;

પણ તે બન્ને ભિન્ન છે,
જેમ અસિ ને મ્યાન. ૫૦.

અર્થઃ—અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહજ આત્મા ભાસ્યો છે, અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે; પણ જેમ તરવાર ને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં બન્ને જુદાં જુદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદાં જુદાં છે. ૫૦.

જે દ્રષ્ટા છે દૃષ્ટિનો,
જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે,
તે છે જીવસ્વરૂપ. ૫૧.

અર્થઃ—તે આત્મા દૃષ્ટિ એટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ઉલટો તેનો તે જોનાર છે. સ્થૂળસૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે, અને સર્વને

બાધ કરતાં કરતાં કોઈપણ પ્રકારે જેનો બાધ કરી શકાતો નથી એવો બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. ૫૧.

છે ઇંદ્રિય પ્રત્યેકને,
નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પાંચ ઇંદ્રિના વિષયનું,
પણ આત્માને ભાન. ૫૨.

અર્થ:–કર્ણેંદ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણેંદ્રિય જાણે છે, પણ ચક્ષુ–ઇંદ્રિય તેને જાણતી નથી, અને ચક્ષુ–ઇંદ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણેંદ્રિય જાણતી નથી. અર્થાત્ સૌ સૌ ઇંદ્રિયને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી; અને આત્માને તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન છે; અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇંદ્રિયોના ગ્રહણ

કરેલા વિષયને જાણે છે તે 'આત્મા' છે, અને આત્મા વિના એકેક ઇંદ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે પણ ઉપચારથી કહ્યું છે. ૫૨.

દેહ ન જાણે તેહને,
જાણે ન ઇંદ્રિ પ્રાણ;
આત્માની સત્તાવડે,
તેહ પ્રવર્ત્તે જાણ. ૫૩.

અર્થઃ—દેહ તેને જાણતો નથી. ઇંદ્રિયો તેને જાણતી નથી અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્ત્તે છે, નહીં તો જડપણે પડ્યાં રહે છે, એમ જાણ. ૫૩.

સર્વ અવસ્થાને વિષે,
ન્યારો સદા જણાય;

પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય,

એ એંધાણ સદાય. ૫૪.

અર્થઃ—જાગ્રત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્તતા છતાં તે તે અવસ્થાઓથી જુદો જે રહ્યા કરે છે, અને તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે તે અવસ્થાને જે જાણે છે, એવો પ્રગટસ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, અર્થાત્ જાણ્યા જ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે, અને એ તેની નિશાની સદાય વર્ત્તે છે; કોઈ દિવસ તે નિશાનીનો ભંગ થતો નથી. ૫૪.

ઘટ પટ આદિ જાણ તું,

તેથી તેને માન;

જાણનાર તે માન નહીં,

કહિયે કેવું જ્ઞાન? ૫૫.

અર્થ:—ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે, 'તે છે' એમ તું માને છે, અને જે તે ઘટ, પટ, આદિનો જાણનાર છે તેને માનતો નથી; એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું ? ૫૫.

પરમબુદ્ધિ કૃષ દેહમાં,
સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ;
દેહ હોય જો આતમા,
ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬.

અર્થ:—દુર્બળ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે, અને સ્થૂળ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે; જો દેહજ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ થવાનો વખત ન આવે. ૫૬.

*જડ ચેતનનો ભિન્ન છે,
કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;
એકપણું પામે નહીં,
ત્રણે કાળ દ્વય ભાવ. ૫૭.

અર્થ: કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ, અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચેતન, એવો બંનેનો કેવળ જુદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણું પામવાયોગ્ય નથી. ત્રણે કાળ જડ, જડભાવે, અને ચેતન ચેતનભાવે રહે એવો બંનેનો જુદો જુદો દ્વૈતભાવ પ્રસિદ્ધ જ અનુભવાય છે. ૫૭.

*જડ ને ચૈતન્ય બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન,
સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે;
સ્વરૂપ ચેતન નિજ, જડ છે સંબંધ માત્ર,
અથવા તે જ્ઞેય પણ પરદ્રવ્યમાંય છે:

આત્માની શંકા કરે,
આત્મા પોતે આપ;
શંકાનો કરનાર તે,
અચરજ એહ અમાપ. ૫૮.

અર્થઃ—આત્માની શંકા આત્મા આપે પોતે કરે છે. જે શંકાનો કરનાર છે, તેજ આત્મા છે. તે જાણતો નથી, એ માપ ન થઈ શકે એવું આશ્ચર્ય છે. ૫૮.

શંકા.—શિષ્ય ઉવાચ.

આત્મા નિત્ય નથી એમ શિષ્ય કહે છેઃ—

એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો,
જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છેઃ
કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે.

આત્માના અસ્તિત્વના
આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવ તેનો થાય છે,
અંતર્ કર્યે વિચાર. ૫૯.

અર્થઃ—આત્માના હોવાપણા વિષે આપે જે જે પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતર્માં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે. ૫૯.

બીજી શંકા થાય ત્યાં,
આત્મા નહિં અવિનાશ;
દેહયોગથી ઉપજે,
દેહવિયોગે નાશ. ૬૦.

(૨)

દેહ જીવ એકરૂપે ભાસે છે અજ્ઞાનવડે,
ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેથી તેમ થાય છે;
જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ,

અર્થ:–પણ બીજી એમ શંકા થાય છે, કે આત્મા છે તોપણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી; ત્રણે કાળ હોય એવો પદાર્થ નથી, માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, અને વિયોગે નાશ પામે. ૬૦.

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે.

ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;

એ અનુભવથી પણ નહીં,

આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧.

દેહનો સ્વભાવ જીવ પદમાં જણાય છે:
એવો જે અનાદિ એકરૂપનો મિથ્યાત્વભાવ,
જ્ઞાનીનાં વચનવડે દૂર થઈ જાય છે.
ભાસે જડ ચૈતન્યનો પ્રગટ સ્વભાવ ભિન્ન.
બન્ને દ્રવ્ય નિજ નિજ રૂપે સ્થિત થાય છે.

મુંબઈ, કાર્તિક વદ ૧૧, મંગળ, ૧૯૫૬.

અર્થ:-અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિત્ય જણાતો નથી. ૬૧.

સમાધાન.—સદ્‌ગુરુ ઉવાચ.

'આત્મા નિત્ય છે,' એમ સદ્‌ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-

***દેહ માત્ર સંયોગ છે,**
વળી જડ, રૂપી, દૃશ્ય;
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય,
કોના અનુભવ વશ્ય? ૬૨.

* **આશંકા:**- જીવનું સ્વરૂપ અવિનાશી એટલે નિત્ય, ત્રિકાળ રહેવાવાળું સંભવતું નથી; દેહના યોગથી એટલે દેહના જન્મ સાથે તે જન્મે છે અને દેહના વિયોગે એટલે દેહના નાશથી તે નાશ પામે છે એ આશંકાનું

અર્થઃ—દેહમાત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સંબંધમાં છે. વળી તે દેહ જડ છે, રૂપી છે. અને દૃશ્ય એટલે બીજા કોઈ દ્રષ્ટાનો તે જાણવાનો વિષય છે; એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, તો ચેત-

---

સમાધાનઃ—દેહ છે તે જીવને માત્ર સંયોગ સંબંધે છે, પણ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ તે કારણ નથી. અથવા દેહ છે તે માત્ર સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો પદાર્થ છે. વળી તે જડ છે એટલે કોઈને જાણતો નથી; પોતાને તે જાણતો નથી તો બીજાને શું જાણે? વળી દેહ રૂપી છે, સ્થૂ-ળાદિ સ્વભાવવાળો છે અને ચક્ષુનો વિષય છે. એ પ્રકારે દેહનું સ્વરૂપ છે, તો તે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને લયને શી રીતે જાણે? અર્થાત્ પોતાને

નનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે ક્યાંથી જાણે ? તે દેહના પરમાણુએ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડ જ છે, એમ સમજાય છે. તેથી તેમાંથી ચેતનઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી, અને ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમાં નાશ પણ પા-

---

તે જાણતો નથી તો 'મારાથી આ ચેતન ઉત્પન્ન થયું છે.' એમ શી રીતે જાણે ? અને 'મારા છૂટી જવા પછી આ ચેતન છૂટી જશે અર્થાત્ નાશ પામશે' એમ જડ એવો દેહ શી રીતે જાણે? કેમકે જાણનારો પદાર્થ તો જાણનાર જ રહે છે; દેહ જાણનાર થઈ શકતો નથી, તો પછી ચેતનનાં ઉત્પત્તિ–લયનો અનુભવ કોને વશ્ય કહેવો ?

દેહને વશ તો કહેવાય એવું છે જ નહીં, કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જડ છે, અને તેનું જડપણું

મવાયોગ્ય નથી. વળી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થૂ-
ળાદિ પરિણામવાળો છે; અને ચેતન દૃષ્ટા છે,
ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે
થાય? અને તેમાં લય પણ કેમ થાય? દેહમાંથી
ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં જ નાશ પામે

જાણનારો એવો તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ પણ
સમજાય છે.

જો કદી એમ કહીએ, કે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ-
લય ચેતન જાણે છે તો તે વાત તો બોલતાં જ
વિઘ્ન પામે છે. કેમકે, ચેતનનાં ઉત્પત્તિ-લય
જાણનાર તરીકે ચેતનનો જ અંગીકાર કરવો
પડયો, એટલે એ વચન તો માત્ર અપસિદ્ધાંતરૂપ
અને કહેવા માત્ર થયું. જેમ 'મારા મોઢામાં
જીભ નથી' એવું વચન કોઈ કહે તેમ ચેતનનાં

છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી? અર્થાત્ એમ કોણે જાણ્યું? કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહીં, અને નાશ તો તેથી પહેલાં છે, ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને? ૬૨.

***જેના અનુભવ વશ્ય એ,**
ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
ને તેથી જુદા વિના.
થાય ન કેમે ભાન. ૬૩.

ઉત્પત્તિ-લય તેમ જાણે છે માટે ચેતન નિત્ય નથી, એમ દર્શાવ્યું તે તેનું પ્રમાણ થયું.

તે પ્રમાણનું હેતુ યથાર્થપણું છે તે તમે જ વિચારી જુઓ.

*દેહની ઉત્પત્તિ અને દેહના લયનું જ્ઞાન જેના અનુભવમાં વર્તે છે, તે તે દેહથી જુદો

અર્થઃ—જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વર્તે તે ભાન તેથી જુદા વિના કોઈ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી, અર્થાત્ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય થાય છે, એવો કોઈને પણ અનુભવ થવાયોગ્ય છે નહીં. ૬૩.

***જે સંયોગો દેખિયે,**
તે તે અનુભવ દૃશ્ય;

ન હોય તો કોઈપણ પ્રકારે દેહની ઉત્પત્તિ અને લયનું જ્ઞાન થાય નહીં. અથવા જેની ઉત્પત્તિ અને લય જે જાણે છે તે તેથી જુદો જ હોય. કેમકે તે ઉત્પત્તિ-લયરૂપ ન ઠર્યો, પણ તેનો જાણનાર ઠર્યો. માટે તે બેની એકતા કેમ થાય ?

*જે જે દેહાદિ સંયોગો દેખાય છે તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માનાં દૃશ્ય છે, અર્થાત્

ઉપજે નહીં સંયોગથી,

આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ૬૪.

અર્થઃ—જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માના દૃશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણે છે, અને તે સંયોગનું સ્વરૂપ વિચારતાં એવો કોઈપણ સંયોગ સમજાતો નથી

આત્મા તેને જુએ છે અને જાણે છે, એવા પદાર્થ છે. તે બધા સંયોગોનો વિચાર કરી જુઓ તો કોઈ પણ સંયોગોથી અનુભવસ્વરૂપ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થઈ શકવા યોગ્ય તમને જણાશે નહીં.

કોઈ પણ સંયોગો તમને જાણતા નથી અને તમે તે સર્વ સંયોગોને જાણો છો એ જ તમારું તેથી જુદાપણું અને અસંયોગીપણું એટલે તે

કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે; અર્થાત્ અસંયોગી છે, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે. માટે તે પ્રત્યક્ષ 'નિત્ય' સમજાય છે. ૬૪.

સંયોગોથી ઉત્પન્ન નહીં થવાપણું સહજે સિદ્ધ થાય છે, અને અનુભવમાં આવે છે. તેથી એટલે કોઈપણ સંયોગોથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, કોઈપણ સંયોગો જેની ઉત્પત્તિ માટે અનુભવમાં આવી શકતા નથી. જે સંયોગો કલ્પીએ તેથી તે અનુભવ ન્યારો ને ન્યારો જ માત્ર તેને જાણનાર રૂપે જ રહે છે. તે અનુભવસ્વરૂપ આત્માને તમે નિત્ય અને અસ્પર્શ એટલે તે સંયોગોના ભાવરૂપ સ્પર્શને પામ્યો નથી, એમ જાણો.

નડિયાદ, આસો વદ ૨, સં. ૧૯૫૨.

જડથી ચેતન ઉપજે,
ચેતનથી જડ થાય;
એવો અનુભવ કોઇને,
ક્યારે કદી ન થાય. ૬૫.

અર્થઃ-જડથી ચેતન ઉપજે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈને ક્યારે કદીપણ અનુભવ થાય નહીં. ૬૫.

†કોઈ સંયોગોથી નહીં,
જેની ઉત્પત્તિ થાય;
નાશ ન તેનો કોઇમાં,
તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬.

†કોઈ પણ સંયોગોથી જે ઉત્પન્ન ન થયું હોય અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવથી કરીને જે પદાર્થ સિદ્ધ હોય તેનો લય બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં

અર્થઃ- જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગોથી થાય નહીં, તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં, માટે આત્મા ત્રિકાળ 'નિત્ય' છે. ૬૬.

થાય નહીં; અને જો બીજા પદાર્થમાં તેનો લય થતો હોય તો તેમાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવી જોઈતી હતી. નહીં તો તેમાં તેનો લયરૂપ ઐક્યતા થાય નહીં, માટે આત્મા અનુત્પન્ન અને અવિનાશી જાણીને નિત્ય છે એવી પ્રતીતિ કરવી યોગ્ય લાગશે. "જે ચેતન છે, તે કોઈ દિવસ અચેતન થાય નહીં; જે અચેતન છે, તે કોઈ દિવસ ચેતન થાય નહીં."

ચેતનની ઉત્પત્તિનાં કંઈ પણ સંયોગો દેખાતાં નથી, તેથી ચેતન અનુત્પન્ન છે તે ચેતન વિનાશ પામવાનો કોઈ અનુભવ થતો નથી. માટે અવિનાશી છે—નિત્ય અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય છે.

*ક્રોધાદિ તરતમ્યતા,
સર્પાદિકની માંય;
પૂર્વજન્મસંસ્કાર તે,
જીવનિત્યતા ત્યાંય. ૬૭.

સમયે સમયે પરિણામાંતર થવાથી અનિત્ય છે.

સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાને અયોગ્ય હોવાથી મૂળ દ્રવ્ય છે.

*સર્પમાં જન્મથી ક્રોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, પારેવાને વિષે જન્મથી જ નિર્હિંસકપણું જોવામાં આવે છે. માંકડ આદિ જંતુઓને પકડતાં તેને પકડવાથી દુઃખ થાય છે એવી ભયસંજ્ઞા પ્રથમથી તેના અનુભવમાં રહી છે, તેથી તે નાશી જવાનું પ્રયત્ન કરે છે; કેક પ્રાણીમાં જન્મથી પ્રીતિનું, કેકમાં સમતાનું, કેકમાં વિશેષ નિર્ભય-

અર્થ:–ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષપણું સર્પ વગેરે પ્રાણીમાં જન્મથી જ જોવામાં આવે છે, વર્ત્તમાન દેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી; જન્મની સાથે જ તે છે. એટલે એ પૂર્વજન્મનો જ સંસ્કાર છે. જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. ૬૭.

વાનું, કેકમાં વિશેષ ભયસંજ્ઞાનું, કેકમાં કામાદિ પ્રત્યે અસંગતાનું અને કેકને આહારાદિ વિષે અધિક અધિક લુબ્ધપણાનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે; એ આદિ ભેદ એટલે ક્રોધાદિ સંજ્ઞાના ન્યૂનાધિકપણા આદિથી તેમજ તે તે પ્રકૃતિઓ જન્મથી સહચારીપણે રહી જોવામાં આવે છે તેથી તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારો જ સંભવે છે.

કદાપિ એમ કહીએ કે ગર્ભમાં વીર્ય–રેતના ગુણના યોગથી તે તે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય

છે. પણ તેમાં પૂર્વજન્મ કંઈ કારણભૂત નથી: એ કહેવું પણ યથાર્થ નથી. જે માબાપો કામને વિષે વિશેષ પ્રીતિવાળાં જોવામાં આવે છે, તેના પુત્રો પરમ વીતરાગ જેવા બાળપણાથી જ જોવામાં આવે છે; વળી જે માબાપોમાં ક્રોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, તેની સંતતિમાં સમતાનું વિશેષપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે શી રીતે થાય? વળી તે વીર્ય-રેતના તેવા ગુણો સંભવતા નથી, કેમકે **તે વીર્ય-રેત પોતે ચેતન નથી, તેમાં ચેતન સંચરે છે. એટલે દેહ ધારણ કરે છે; એથી કરીને વીર્ય-રેતને આશ્રયે ક્રોધાદિ ભાવ ગણી શકાય નહીં, ચેતનવિના કોઈ પણ સ્થળે તેવા ભાવો અનુભવમાં આવતા નથી.** માત્ર તે ચેતનાશ્રિત છે, એટલે વીર્ય-

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે,
પર્યાયે પલટાય;
બાળાદિ વય ત્રણ્યનું,
જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮.

અર્થઃ—આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે. (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે.) જેમ બાળ, યુવાન

ચેતનના ગુણો નથી; જેથી તેનાં ન્યૂનાધિકે કરી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું મુખ્યપણે થઈ શકવાયોગ્ય નથી. ચેતનના એકત્ર અધિકા પ્રયોગથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું થાય છે, જેથી ગર્ભના વીર્ય—ચેતના ગુણ નહીં, પણ ચેતનનો તે ગુણને આશ્રય છે; અને તે ન્યૂનાધિકપણું તે ચેતનના પૂર્વના અભ્યા-

અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે. તે આત્માને વિભા-
વથી પર્યાય છે અને બાળ અવસ્થા વર્તતાં આત્મા
બાળક જણાતો. તે બાળ અવસ્થા છોડી જ્યારે
યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો, અને
યુવાવસ્થા તજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ

સથી જ સંભવે છે. કેમકે કારણવિના કાર્યની
ઉત્પત્તિ ન થાય. ચેતનનો પૂર્વપ્રયોગ તથાપ્રકારે
હોય. તો તે સંસ્કાર વર્તે; જેથી આ દેહાદિ પ્રથ-
મના સંસ્કારોનો અનુભવ થાય છે, અને તે સંસ્કારો
પૂર્વજન્મ સિદ્ધ કરે છે. અને પૂર્વજન્મની સિદ્ધિથી
આત્માની નિત્યતા સહજે સિદ્ધ થાય છે.*
નડિયાદ. સંવત ૧૯૫૨. આસો વદ ૨.

*વિશેષ જાણવા જુઓ આંક ૫૩. ૪૬૮ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર | પ.આવૃત્તિ. |

જણાયો. એ ત્રણ અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાય-ભેદ છે, પણ તે ત્રણ અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાએ બદલાઈ પણ આત્મા બદલાયો નથી. આત્મા એ ત્રણ અવસ્થાને જાણે છે. અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેને જ સ્મૃતિ છે. ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા એક હોય તો એમ બને, પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય તો તેવો અનુભવ બને જ નહીં. ૬૮.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું,
જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહીં,
કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯.

અર્થ:- વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જે જાણે છે, અને ક્ષણિકપણું કહે છે તે કહેનાર

અર્થાત્ જાણનાર ક્ષણિક હોય નહીં, કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને બીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય. તે બીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો ક્યાંથી કહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર. ૬૯.

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો,
કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો,
કેમાં ભળે? તપાસ. ૭૦.

અર્થ:—વળી કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાળે કેવળ તો નાશ થાય જ નહીં; માત્ર અવસ્થાંતર થાય. માટે ચેતનનો પણ કેવળ નાશ થાય નહીં, અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે, અથવા કેવા પ્રકારનું અવસ્થાંતર પામે તે

તપાસ. અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ ફૂટી જાય છે, એટલે લોકો એમ કહે છે કે ઘડો નાશ પામ્યો છે, કંઈ માટીપણું નાશ પામ્યું નથી. તે છિન્નભિન્ન થઈ જઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય, તોપણ પરમાણુસમૂહરૂપે રહે, પણ કેવળ નાશ ન થાય; અને તેમાનું એક પરમાણું પણ ઘટે નહીં, કેમકે અનુભવથી જોતાં અવસ્થાંતર થઈ શકે, પણ પદાર્થનો સમૂળગો નાશ થાય એમ ભાસી જ શકવા યોગ્ય નથી, એટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે, તોપણ કેવળ નાશ તો કહી જ શકાય નહીં; અવસ્થાંતરરૂપ નાશ કહેવાય. જેમ ઘટ ફૂટી જઈ ક્રમે કરી પરમાણુસમૂહરૂપે સ્થિતિમાં રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ તારે કહેવો હોય તો તે શી સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ

પરમાણુસમૂહમાં ભળ્યા, તેમ ચેતન કઈ વસ્તુમાં ભળવાયોગ્ય છે તે તપાસ; અર્થાત્ એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઈશ તો કોઈમાં નહીં ભળી શકવાયોગ્ય, અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહીં પામવાયોગ્ય એવું ચેતન એટલે આત્મા તને ભાસ્યમાન થશે. ૭૦.

શંકા.—શિષ્ય ઉવાચ.

આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ–

કર્ત્તા જીવ ન કર્મનો,
કર્મ જ કર્ત્તા કર્મ;
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં,
કર્મ જીવનો ધર્મ. ૭૧.

અર્થ:–જીવ કર્મનો કર્ત્તા નથી, કર્મના કર્ત્તા કર્મ છે. અથવા અનાયાસે તે થયાં કરે છે. એમ

નહીં. ને જીવ જ તેનો કર્ત્તા છે એમ કહો તો પછી તે જીવનો ધર્મ જ છે, અર્થાત્ ધર્મ હોવાથી ક્યારે નિવૃત્ત ન થાય. ૭૧.

આત્મા સદા અસંગ ને,
કરે પ્રકૃતિ બંધ;
અથવા ઈશ્વર પ્રેરણા,
તેથી જીવ અબંધ. ૭૨.

અર્થ:—અથવા એમ નહીં, તો આત્મા સદા અસંગ છે, અને સત્ત્વાદિ ગુણવાળી પ્રકૃતિ કર્મનો બંધ કરે છે; તેમ નહીં, તો જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા ઈશ્વર કરે છે, તેથી ઈશ્વરેચ્છારૂપ હોવાથી જીવ તે કર્મથી 'અબંધ' છે. ૭૨.

માટે મોક્ષ ઉપાયનો,
કોઈ ન હેતુ જણાય;

કર્મતણું કર્તાપણું,

કાં નહીં, કાં નહીં જાય. ૭૩.

અર્થઃ-માટે જીવ કોઈ રીતે કર્મનો કર્તા થઈ શકતો નથી, અને મોક્ષનો ઉપાય કરવાનો કોઈ હેતુ જણાતો નથી; કાં જીવને કર્મનું કર્તાપણું નથી અને જો કર્તાપણું હોય તો કોઈ રીતે તે તેનો સ્વભાવ મટવાયોગ્ય નથી. ૭૩.

સમાધાન.—સદ્ગુરુ ઉવાચ.

<u>કર્મનું કર્તાપણું આત્માને જે પ્રકારે છે</u>

<u>તે પ્રકારે સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—</u>

*હોય ન ચેતન પ્રેરણા,

કોણ ગ્રહે તો કર્મ?

---

* જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય, તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવવારૂપ

જડસ્વભાવ નહીં પ્રેરણા,
જુઓ વિચારી ધર્મ. ૭૪.

સ્વભાવ જડનો છે જ નહીં; અને એમ હોય તો ઘટ–પટાદિ પણ ક્રોધાદિ ભાવમાં પરિણમવા જોઇએ, અને કર્મના ગ્રહણકર્ત્તા હોવા જોઇએ, પણ તેવો અનુભવ તો કોઇને ક્યારે પણ થતો નથી; જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણ કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; અને તે માટે કર્મનો કર્ત્તા કહીએ છીએ. અર્થાત્ એમ જીવ કર્મનો કર્ત્તા છે. તમે એમ પુછ્યું કે 'કર્મના કર્ત્તા કર્મ કહેવાય કે કેમ?' તેનું પણ સમાધાન આથી થશે કે જડ કર્મમાં પ્રેરણારૂપ ધર્મ નહીં હોવાથી તે તે રીતે ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ છે; અને કર્મનું કરવાપણું જીવને છે, કેમકે તેને વિષે પ્રેરણાશક્તિ છે.

અર્થ:-ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણ ગ્રહણ કરે? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી. જડ અને ચેતન બેયના ધર્મ વિચારી જુઓ. ૭૪.

જો ચેતન કરતું નથી,
નથી થતાં તો કર્મ;
તેથી સહજ સ્વભાવ નહીં,
તેમ જ નહીં જીવધર્મ. ૭૫.

અર્થ:-આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો તે થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવ એટલે અનાયાસે તે થાય એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમ જ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય નહીં, અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહીં; એટલે એ ભાવ ટળી શકે છે, માટે તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નહીં. ૭૫.

કેવળ હોત અસંગ જો,
ભાસત તને ન કેમ ?
અસંગ છે પરમાર્થથી,
પણ નિજભાને તેમ. ૭૬.

અર્થ:–કેવળ જો અસંગ હોત, અર્થાત્ ક્યારે પણ તેને કર્મનું કરવાપણું ન હોત, તો તને પોતાને તે આત્મા પ્રથમથી કેમ ન ભાસત ? પરમાર્થથી તે આત્મા અસંગ છે, પણ તે તો જ્યારે સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે થાય. ૭૬.

*કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહીં,
ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;

---

*હવે તમે અનાયાસથી તે કર્મો થતાં હોય ? એમ કહ્યું તે વિચારીએ: અનાયાસ એટલે શું ? (૧) આત્માએ નહીં ચિંતવ્યું ? (૨) અથવા

અથવા પ્રેરક તે ગણુયે,
ઇશ્વર હોય પ્રભાવ. ૭૭.

આત્માનું કંઇ પણ કર્તૃત્વ છતાં પ્રવર્ત્તેલું નહીં? (૩) અથવા ઇશ્વરાદિ કોઇ કર્મ વળગાડી દે તેથી થયેલું? (૪) અથવા પ્રકૃતિ પરાણે વળગે તેથી થયેલું? એવા મુખ્ય ચાર વિકલ્પથી અનાયાસકર્ત્તાપણું વિચારવાયોગ્ય છે.

પ્રથમ વિકલ્પ આત્માએ નહીં ચિંતવેલું એવો છે. જો તેમ થતું હોય તો તો કર્મનું ગ્રહવાપણું રહેતુ જ નથી, અને જ્યાં ગ્રહવાપણું રહે નહીં ત્યાં કર્મનું હોવાપણું સંભવતું નથી, અને જીવ તો પ્રત્યક્ષ ચિંતવન કરે છે, અને ગ્રહણાગ્રહણ કરે છે એમ અનુભવ થાય છે. જેમાં તે કોઇ પણ રીતે પ્રવર્ત્તતા જ નથી, તેવા ક્રોધાદિ

અર્થ:—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મનો ઈશ્વર

ભાવ તેને સંપ્રાપ્ત થતા જ નથી; તેથી એમ જણાય છે કે નહીં ચિંતવેલાં અથવા આત્માથી નહીં પ્રવર્તેલાં એવાં કર્મોનું ગ્રહણ તેને થવા-યોગ્ય નથી, એટલે એ બીજા પ્રકારે અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ સિદ્ધ થતું નથી.

ત્રીજો પ્રકાર ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ થાય છે એમ કહીએ તો તે ઘટતું નથી. પ્રથમ તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નિર્ધારવું ઘટે છે; અને એ પ્રસંગ પણ વિશેષ સમજવાયોગ્ય છે, તથાપિ અત્રે ઈશ્વર કે વિષ્ણુ આદિ કર્તાનો કોઈ રીતે સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ, અને તે પર વિચાર કરીએ છીએ:—

કર્તા કોઈ છે નહીં; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો

જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તો જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહીં, કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત કર્યાં, અથવા ઈશ્વરના ગુણ કર્યાં; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ ? એટલે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવાયોગ્ય છે.

તેમ ચોથો વિકલ્પ પ્રકૃત્યાદિ પરાણે વળગવાથી કર્મ થતાં હોય ? તે વિકલ્પ પણ યથાર્થ નથી. કેમકે પ્રકૃત્યાદિ જડ છે, તેને આત્મા ગ્રહણ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવાયોગ્ય થાય ? અથવા દ્રવ્યકર્મનું બીજું નામ પ્રકૃતિ છે; એટલે

થયો છે તે ઈશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે

કર્મનું કર્તાપણું કર્મને જ કહેવા બરાબર થયું. તે તો પૂર્વે નિષેધી દેખાડ્યું છે. પ્રકૃતિ નહીં, તો અંતઃકરણાદિ કર્મ ગ્રહણ કરે, તેથી આત્મામાં કર્તાપણું વળગે છે, એમ કહીએ તો તે પણ એકાંતે સિદ્ધ નથી. અંતઃકરણાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણાવિના અંતઃકરણાદિરૂપે પ્રથમ હોય જ ક્યાંથી? ચેતન જે કર્મવળગણાનું મનન કરવા અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણ છે. જો ચેતન મનન કરે નહીં, તો કંઈ તે વળગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી; તે તો માત્ર જડ છે. ચેતનની પ્રેરણાથી ચેતન તેને અવલંબીને કંઈ ગ્રહણ કરે છે તેથી તેના વિષે કર્તાપણું આરોપાય છે. પણ મુખ્યપણે તે ચેતન કર્મનો કર્તા છે.

કર્મકર્ત્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો

(આ સ્થળે વેદાંતાદિ દૃષ્ટિએ વિચારશો તો અમારાં આ વાક્યો ભ્રાંતિગત પુરુષનાં કહેલાં લાગશે, પણ હવે જે પ્રકાર કહ્યો છે તે સમજવાથી તમને તે વાક્યની યથાતથ્યતા લાગશે, અને ભ્રાંતિગતપણું ભાસ્યમાન નહીં થાય.)

જો કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ ન ઠરે, અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી તેના કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ પણ ન જ થાય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ આત્માને ન જ થતો હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ

ગણાવો જોઇએ; માટે ઈશ્વરની પ્રેરણા જીવના

ઉપદેશ છે તે શા માટે ઉપદેશ છે? 'જ્યાં-સુધી આત્મજ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય નહીં,' એમ વેદાંતાદિ કહે છે, તે જો દુઃખ ન જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શા માટે કહેવા જોઇએ? અને કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો દુઃખનું ભોક્તૃત્વપણું ક્યાંથી હોય? એમ વિચાર કરવાથી કર્મનું કર્તૃત્વ ઠરે છે.

પ્રશ્ન:-હવે અત્રે એક પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે અને તમે પણ તે પ્રશ્ન કર્યું છે કે 'જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ, તો તો આત્માનો ધર્મ ઠરે, અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ઉચ્છેદ થવાયોગ્ય નથી; અર્થાત્ તેનાથી કેવળ

કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં. ૭૧.

ભિન્ન પડી શકવાયોગ્ય નથી, જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણતા અથવા પ્રકાશ તેમ.' એમ જ જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માનો ધર્મ કરે, તો તે નાશ પામે નહીં.
ઉત્તરઃ–સર્વ પ્રમાણાંશના સ્વીકાર્યાવિના એમ કરે; પણ વિચારવાન હોય તે કોઈ એક પ્રમાણાંશ સ્વીકારીને બીજા પ્રમાણાંશનો નાશ ન કરે. 'તે જીવને કર્મનું કર્તાપણું ન હોય,' અથવા 'હોય તો તે પ્રતીત થવા યોગ્ય નથી,' એ આદિ પ્રશ્ન કર્યાના ઉત્તરમાં જીવનું કર્મનું કર્તૃત્વ જણાવ્યું છે. કર્મનું કર્તૃત્વ હોય તો તે ટળે જ નહીં, એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવા યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય; કેમકે ગ્રહણ

કરેલી વસ્તુથી ગ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવળ એકત્વ કેમ થાય? તેથી જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવાયોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે. સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે, એમ સાથે સમજવું ઘટે છે. **જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે વસ્તુની ઉલટી સ્થિતિની માન્યતારૂપ હોય છે, અને તેથી તે ટળવાયોગ્ય છે.** જેમ મૃગજળમાંથી જળબુદ્ધિ.

કહેવાનો હેતુ એમ છે કે, અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્તાપણું ન હોય, તો તો

કશું ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી.

પ્રશ્ન:—'ઈશ્વર શું છે? તે જગત્કર્તા છે એ ખરું છે?'

ઉત્તર:—(૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિતપણે—માત્ર એક આત્મત્વપણે—જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે. તે ઈશ્વર કહેવાયોગ્ય છે, અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મ પ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્માભણી દૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ (પાઠા૦ સર્વજ્ઞતાથી) ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ—સમસ્ત પદાર્થો નિરખતાં પણ અનુભવમાં

આવી શકતો નથી. જેથી **ઈશ્વર છે તે આત્માનું બીજું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી;** એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગત્કર્તા નથી. અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવાયોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવાયોગ્ય નથી; કદાપિ એમ ગણીએ કે તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી; કેમકે ઈશ્વરને જો ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન ઠરે છે. તેમ જ તેથી જીવરૂપ ચેતન પદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહીં. જડ-ચેતન ઉભયરૂપ ઈશ્વર ગણીએ, તો પછી જડ

હવે અહીં આગળ જીવનું પરમાર્થે જે કર્તાપણું છે તે કહીએ છીએઃ–

ચેતન ઉભયરૂપ જગત્ છે તેનું ઈશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખવા જેવું થાય છે. અને જગતનું નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવા તે કરતા જગતને જગત્ કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિના ફળ આપનાર ગણીએ, તોપણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચારપર '**ષડ્દર્શનસમુચ્ચય**'માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

"સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના સર્વ પ્રકારે જાણનાર, રાગદ્વેષાદિ સર્વ વિભાવ જેણે ક્ષીણ કર્યા છે તે ઈશ્વર."

***ચેતન જો નિજભાનમાં,**
કર્ત્તા આપસ્વભાવ;
વર્ત્તે નહીં નિજભાનમાં,
કર્ત્તા કર્મ પ્રભાવ. ૭૮.

*પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં આત્મા પોતાના સ્વભાવનો એટલે ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો જ કર્ત્તા છે, અન્ય કોઈ પણ કર્માદિનો કર્ત્તા નથી; અને આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં વર્ત્તે નહીં ત્યારે કર્મના પ્રભાવનો કર્ત્તા કહ્યો છે.

પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે, એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે; અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિયપણું છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે; છતાં અમે આત્માને શુદ્ધાવસ્થામાં કર્ત્તા હોવાથી સક્રિય કહ્યો એવો સંદેહ

અર્થ:—આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્ત્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત

અત્રે થવા યોગ્ય છે. તે સંદેહ આ પ્રકારે શમાવવાયોગ્ય છે;—**શુદ્ધાત્મા પરયોગનો, પરભાવનો અને વિભાવનો ત્યાં કર્ત્તા નથી, માટે અક્રિય કહેવાયોગ્ય છે; પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો પણ આત્મા કર્ત્તા નથી એમ જો કહીએ તો તો પછી તેનું કંઈ પણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને યોગક્રિયા નહીં હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે.** ચૈતન્યાત્માપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું

છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્તા છે. ૭૮.

પરિણમતું તે એકાત્મપણેજ છે, અને તેથી પરમાર્થનયથી સક્રિય એવું વિશેષણ ત્યાં પણ આત્માને આપી શકાય નહીં. નિજસ્વભાવમાં પરિણમવારૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્તા-પણું શુદ્ધાત્માને છે, તેથી કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મ હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે તેથી સક્રિય કહેતાં પણ દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા, અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે, તે વિચારના પર-માર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી.

નડિયાદ, સંવત ૧૯૫૨, આસો વદ ૨.

૪. શંકા.—શિષ્ય ઉવાચ.

તે કર્મનું ભોક્તાપણું જીવને નહીં હોય?

એમ શિષ્ય કહે છે:—

જીવ કર્મકર્ત્તા કહો,
પણ ભોક્તા નહીં સોય;
શું સમજે જડ કર્મ કે,
ફળપરિણામી હોય? ૭૯.

અર્થ—જીવને કર્મનો કર્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે, કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય? અર્થાત્ ફળદાતા થાય? ૭૯.

***ફળદાતા ઈશ્વર ગણ્યે,**
ભોક્તાપણું સધાય;

* ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના એટલે કર્મ-

એમ કહે ઈશ્વરતણું,

ઈશ્વરપણું જ જાય. ૮૦.

ફળદાતૃત્વાદિ કોઈ પણ ઈશ્વર કર્યા વિના જગત્‌ની વ્યવસ્થા રહેવી સંભવતી નથી, એવા અભિપ્રાય પરત્વે નીચે પ્રમાણે વિચારવા યોગ્ય છેઃ—

જો કર્મનાં ફળને ઈશ્વર આપે છે એમ ગણીએ તો ત્યાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ફળ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્તતાં ઈશ્વરને દેહાદિ અનેક પ્રકારના સંગ થવા સંભવે છે અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો ભંગ થાય છે. મુક્તજીવ જેમ નિષ્ક્રિય છે અર્થાત્ પરભાવાદિનો કર્તા નથી, જો પરભાવાદિનો કર્તા થાય તો તો સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ ઈશ્વર પણ પરને ફળ દેવા

અર્થ:—ફળદાતા ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ

આદિરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્ત્તે તો તેને પણ પરભાવાદિના કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે; અને મુક્તજીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે; તેથી તો તેનું ઈશ્વરપણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે.

વળી જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે, બન્નેને જો ચૈતન્યસ્વભાવ માનીએ, તો બન્ને સમાન ધર્મના કર્તા થયા; તેમાં ઈશ્વર જગતાદિ રચે અથવા કર્મનું ફળ આપવારૂપ કાર્ય કરે અને મુક્ત ગણાય; અને જીવ એક માત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પામવા માટે ઈશ્વરાશ્રય ગ્રહણ કરે,

થાય, પણ પરને ફળ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો

તેમજ બંધમાં ગણાય એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય?

વળી જીવ કરતાં ઈશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તોપણ વિરોધ આવે છે. ઈશ્વર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્તજીવમાં અને તેમાં ભેદ પડવો ન જોઈએ; અને ઈશ્વરથી કર્મનાં ફળ આપવાદિ કાર્ય ન થવાં જોઈએ; અથવા મુક્તજીવથી પણ તે કાર્ય થવું જોઈએ. અને ઈશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ ક્યાંથી થાય? અથવા દેહધારી સર્વજ્ઞની પેઠે તેને 'દેહધારી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર' માનીએ તો-

ઈશ્વર ગણીએ તો તેનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે. ૮૦.

ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના,
જગત્-નિયમ નહીં હોય;
પછી શુભાશુભ કર્મનાં,
ભોગ્યસ્થાન નહીં કોય. ૮૧.

પણ સર્વ કર્મફળદાતૃત્વરૂપ 'વિશેષ સ્વભાવ' ઈશ્વરમાં કયા ગુણને લીધે માનવાયોગ્ય થાય? અને દેહ તો નાશ પામવાયોગ્ય છે, તેથી ઈશ્વરનો પણ દેહ નાશ પામે, અને તે મુક્ત થયે કર્મફળદાતૃત્વ ન રહે. એ આદિ અનેક પ્રકારથી ઈશ્વરને કર્મફળદાતૃત્વ કહેતાં દોષ આવે છે. અને ઈશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ઈશ્વરપણું ઉત્થાપવા સમાન થાય છે.

અર્થ:—તેવો ફળદાતા ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં, અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં, એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું? ૮૧.

સમાધાન.-સદ્ગુરુ ઉવાચ.

જીવને પોતાના કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે,

એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—

***ભાવકર્મ નિજકલ્પના,**

માટે ચેતનરૂપ;

* **આશંકા:**-કર્મ જડ છે તો તે શું સમજે કે આ જીવને આ રીતે મારે ફળ આપવું, અથવા તે સ્વરૂપે પરિણમવું? માટે જીવ કર્મનો ભોક્તા થવા સંભવતો નથી. એ આશંકાનું

જીવવીર્યની સ્ફુરણા,

ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨.

અર્થઃ—ભાવકર્મ જીવને પોતાની ભ્રાંતિ છે, માટે તે ચેતનરૂપ છે, અને તે ભ્રાંતિને અનુયાયી થઈ જીવવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવા દ્રવ્યકર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ કરે છે. ૮૨.

સમાધાનઃ- જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે, તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે, અર્થાત્ જીવની પોતાની કલ્પના છે, અને તે કલ્પનાને અનુસરીને તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અથવા તેનું સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે, અને તેથી જડની ધૂપ એટલે દ્રવ્ય-કર્મરૂપ પુદ્ગળની વર્ગણાને તે ગ્રહણ કરે છે.

ઝેર સુધા સમજે નહીં,
જીવ ખાય ફળ થાય;
એમ શુભાશુભ કર્મનું,
ભોક્તાપણું જણાય. ૮૩.

અર્થ:—ઝેર અને અમૃત પોતે જાણતાં નથી કે અમારે આ જીવને ફળ આપવું છે, તોપણ જે જીવ ખાય છે, તેને તે ફળ થાય છે; એમ શુભાશુભ કર્મ આ જીવને આ ફળ આપવું છે

ઝેર અને અમૃત પોતે એમ સમજતાં નથી કે અમને ખાનારને મૃત્યુ, દીર્ઘાયુષતા થાય છે, પણ સ્વભાવે તેને ગ્રહણ કરનારપ્રત્યે જેમ તેનું પરિણમવું થાય છે, તેમ જીવમાં શુભાશુભ કર્મ પણ પરિણમે છે, અને ફળ સન્મુખ થાય છે; એમ જીવને કર્મનું ભોક્તાપણું સમજાય છે.

એમ જાણતાં નથી, તોપણ ગ્રહણ કરનાર જીવ, ઝેર અમૃતના પરિણામની રીતે ફળ પામે છે. ૮૩.

+ એક રાંક ને એક નૃપ,
એ આદિ જે ભેદ;
કારણવિના ન કાર્ય તે,
એ જ શુભાશુભ વેદ્ય. ૮૪.

અર્થ:—એક રાંક છે અને એક રાજા છે, એ આદિ શબ્દથી નીચપણું, ઊંચપણું, કુરૂપ-

---

+ તે શુભાશુભ કર્મનું ફળ ન થતું હોય, તો એક રાંક અને એક રાજા એ આદિ જે ભેદ છે, તે ન થવા જોઈએ, કેમકે જીવપણું સમાન છે, તથા મનુષ્યપણું સમાન છે, તો સર્વને સુખ અથવા દુઃખ પણ સમાન જોઈએ. જેને બદલે આવું વિચિત્રપણું જણાય છે, તે

પણું, સુરૂપપણું એમ ઘણું વિચિત્રપણું છે; અને એવો જે ભેદ રહે છે તે-સર્વને સમાનતા નથી તેજ-શુભાશુભ કર્મનું ભોક્તાપણું છે એમ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૮૪.

‡ ફળદાતા ઈશ્વરતણી,
એમાં નથી જરૂર;

જ શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ભેદ છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એમ શુભ અને અશુભ કર્મ ભોગવાય છે.

‡ ઝેર ઝેરપણે પરિણમે છે, અને અમૃત અમૃતપણે પરિણમે છે. તેમ અશુભ કર્મ અશુભપણે પરિણમે અને શુભ કર્મ શુભપણે પરિ-

કર્મ સ્વભાવે પરિણમે,

થાય ભોગથી દૂર. ૮૫.

અર્થઃ—ફળદાતા ઈશ્વરની એમાં કંઈ જરૂર નથી. ઝેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે; અને નિઃસત્ત્વ થયેથી ઝેર અને અમૃત ફળ દેતાં જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મને ભોગવવાથી તે નિઃસત્ત્વ થયે નિવૃત્ત થાય છે. ૮૫.

ણમે છે, માટે જીવ જેવા જેવા અધ્યવસાયથી કર્મને ગ્રહણ કરે છે, તેવા તેવા વિપાકરૂપે કર્મ પરિણમે છે; અને જેમ ઝેર અને અમૃત પરિણમી રહે નિઃસત્ત્વ થાય છે, તેમ ભોગથી તે કર્મ દૂર થાય છે.

***તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં,**
સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;
ગહન વાત છે શિષ્ય આ,
કહી સંક્ષેપે સાવ. ૮૬.

અર્થ:—ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે

* **આશંકા:**- તેમજ ઇશ્વર જો કર્મફળ-દાતા ન હોય અથવા જગત્કર્તા ન ગણીએ તો કર્મ ભોગવવાનાં વિશેષ સ્થાનકો એટલે નરકાદિ ગતિ આદિ સ્થાન ક્યાંથી હોય, કેમકે તેમાં તો ઇશ્વરનાં કર્તૃત્વની જરૂર છે, એવી આશંકા પણ કરવા યોગ્ય નથી કેમકે

સમાધાન:-મુખ્યપણે તો ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ દેવલોક છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ નરક છે, શુભાશુભ અધ્ય-

ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ છે. શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્ર-
ગતિ છે, અને તે જીવપરિણામ તે જ મુખ્યપણે
તો ગતિ છે; તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનું ઊર્ધ્વ-
ગમન, ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનું અધોગમન શુભા-
શુભની મધ્ય સ્થિતિ, એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ
છે. અને તે આદિ હેતુથી તે તે ભોગ્યસ્થાનક
હોવાયોગ્ય છે. હે શિષ્ય! જડ ચેતનના સ્વભાવ

વસાય તે મનુષ્ય તિર્યંચાદિ છે, અને સ્થાન વિશેષ
એટલે ઉર્ધ્વલોક દેવગતિ, એ આદિ ભેદ છે. જીવ
સમૂહનાં–કર્મદ્રવ્યનાં પણ–તે પરિણામ–વિશેષ છે
એટલે તે તે ગતિઓ જીવના કર્મ વિશેષ પરિ-
ણામાદિ સંભવે છે.

આ વાત ઘણી ગહન છે. કેમકે અચિંત્ય એવું
જીવવીર્ય, અચિંત્ય એવું પુદ્ગલસામર્થ્ય એના

સંયોગાદિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર શમાય છે, માટે આ વાત ગહન છે, તો પણ તેને સાવ સંક્ષેપમાં કહી છે. ૮૬.

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ.

જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ—

કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો,
પણ તેનો નહીં મોક્ષ;

સંયોગ વિશેષથી લોક પરિણમે છે. તેનો વિચાર કરવા માટે ઘણો વિસ્તાર કહેવો જોઈએ. પણ અત્ર તો મુખ્યકરીને આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે એટલો લક્ષ કરાવવાનો હોવાથી સાવ સંક્ષેપ આ પ્રસંગ કહ્યો છે.

નડિયાદ, આસો વદ ૨, સં. ૧૯૫૨.

વીત્યો કાળ અનંત પણ,
વર્ત્તમાન છે દોષ. ૮૭.

અર્થઃ-કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેથી તેનો મોક્ષ થવાયોગ્ય, નથી, કેમકે અનંત કાળ થયો તોપણ કર્મ કરવારૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્ત્તમાન જ છે. ૮૭.

શુભ કરે ફળ ભોગવે,
દેવાદિ ગતિ માંય;
અશુભ કરે નરકાદિ ફળ,
કર્મરહિત ન ક્યાંય. ૮૮.

અર્થઃ-શુભ કર્મ કરે તો તેથી દેવાદિ ગતિમાં તેનું શુભ ફળ ભોગવે, અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે; પણ જીવ કર્મરહિત કોઈ સ્થળે હોય નહીં. ૮૮.

સમાધાનઃ- સદ્‌ગુરુ ઉવાચ.

તે કર્મથી જીવનો મોક્ષ થઈ શકે છે,

એમ સદ્‌ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ,
જાણ્યાં સફળપ્રમાણ;
તેમ નિવૃત્તિ સફળતા,
માટે મોક્ષ સુજાણ. ૮૯.

અર્થઃ—જેમ શુભાશુભ કર્મપદ તે જીવના કરવાથી નં થતાં જાણ્યાં, અને તેથી તેનું ભોક્તાપણું જાણ્યું, તેમ નહીં કરવાથી અથવા તે કર્મનિવૃત્તિ કરવાથી તે નિવૃત્તિ પણ થવાયોગ્ય છે; માટે તે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે, અર્થાત્ જેમ તે શુભાશુભ કર્મ અફળ જતાં નથી, તેમ તેની

નિવૃત્તિ પણ અફળ જવાયોગ્ય નથી; માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે એમ હે વિચક્ષણ! તું વિચાર. ૮૯.

વીત્યો કાળ અનંત તે,
કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
તેહ શુભાશુભ છેદતાં,
ઉપજે મોક્ષસ્વભાવ. ૯૦.

અર્થ:—કર્મસહિત અનંતકાળ વીત્યો તે શુભાશુભ કર્મપ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે વીત્યો, પણ તેના પર ઉદાસીન થવાથી તે કર્મફળ છેદાય, અને તેથી મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય. ૯૦.

દેહાદિક સંયોગનો,
આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વતપદે,
નિજ અનંત સુખભોગ. ૯૧.

અર્થ:-દેહાદિ સંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયા કરે છે, પણ તે પાછો ગ્રહણ ન થાય તે રીતે વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે, અને શાશ્વતપદે અનંત આત્માનંદ ભોગવાય. ૯૧.

શંકા.—શિષ્ય ઉવાચ.

મોક્ષનો ઉપાય નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ-

હોય કદાપિ મોક્ષપદ,
નહી અવિરોધ ઉપાય;
કર્મો કાળ અનંતનાં,
શાથી છેદ્યાં જાય ? ૯૨.

અર્થ:-મોક્ષપદ કદાપિ હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ અવિરોધ એટલે યથાતથ્ય પ્રતીત થાય એવો ઉપાય જણાતો નથી, કેમકે અનંત

કાળનાં કર્મો છે, તે આવા અલ્પાયુષ્યવાળા મનુષ્ય દેહથી કેમ છેદ્યાં જાય ? ૯૨.

અથવા મત દર્શન ઘણાં,
કહે ઉપાય અનેક;
તેમાં મત સાચો કયો ?
બને ન એહ વિવેક. ૯૩.

અર્થ:—અથવા કદાપિ મનુષ્યદેહના અલ્પાયુષ્ય વગેરેની શંકા છોડી દઇએ, તોપણ મત અને દર્શન ઘણાં છે, અને તે મોક્ષના અનેક ઉપાયો કહે છે, અર્થાત્ કોઇ કંઇ કહે છે અને કોઇ કંઇ કહે છે, તેમાં કયો મત સાચો એ વિવેક બની શકે એવો નથી. ૯૩.

કયી જાતિમાં મોક્ષ છે ?
કયા વેષમાં મોક્ષ ?

એનો નિશ્ચય ના બને,

ઘણા ભેદ એ દોષ. ૯૪.

અર્થ:--બ્રાહ્મણાદિ કઇ જાતિમાં મોક્ષ છે, અથવા કયા વેષમાં મોક્ષ છે, એનો નિશ્ચય પણ ન બની શકે એવો છે, કેમકે તેવા ઘણા ભેદો છે, અને એ દોષે પણ મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય દેખાતો નથી. ૯૪.

તેથી એમ જણાય છે,

મળે ન મોક્ષ-ઉપાય;

જીવાદિ જાણ્યાતણો,

શો ઉપકાર જ થાય? ૯૫.

અર્થ:-તેથી એમ જણાય છે કે મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું નથી, માટે જીવાદિનું સ્વરૂપ જાણવાથી પણ શું ઉપકાર થાય? અર્થાત

જે પદને અર્થે જાણવાં જોઇએ તે પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે. ૯૫.

પાંચે ઉત્તરથી થયું,
સમાધાન સર્વાંગ;
સમજું મોક્ષ-ઉપાય તો,
ઉદય ઉદય સદ્ભાગ્ય. ૯૬.

અર્થઃ-આપે પાંચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વાંગ એટલે બધી રીતે મારી શંકાનું સમાધાન થયું છે; પણ જો મોક્ષનો ઉપાય સમજું તો સદ્-ભાગ્યનો ઉદય ઉદય થાય.

(અત્ર ' ઉદય ' બે વાર શબ્દ છે, તે પાંચ ઉત્તરના સમાધાનથી થયેલી મોક્ષપદની જિજ્ઞા-સાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે.) ૯૬.

સમાધાનઃ- સદ્‌ગુરુ ઉવાચ.

મોક્ષનો ઉપાય છે, એમ સદ્‌ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ-

પાંચ ઉત્તરની થઈ,
આત્મા વિષે પ્રતીત;
થાશે મોક્ષોપાયની,
સહજ પ્રતીત એ રીત. ૯૭

અર્થઃ-પાંચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતીતિ થઈ છે, તો મોક્ષના ઉપાયની પણ એ જ રીતે તને સહજમાં પ્રતીતિ થશે.

(અત્રે ' થશે ' અને ' સહજ ' એ બે શબ્દ સદ્‌ગુરુએ કહ્યા છે તે જેને પાંચ પદની શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તેને મોક્ષોપાય સમજાવો કંઈ કઠણ જ નથી એમ દર્શાવવા, તથા શિષ્યનું વિશેષ જિજ્ઞાસુપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણમશે

એમ ભાસવાથી (તે વચન) કહ્યાં છે; એમ સદ્ગુરુનાં વચનનો આશય છે.) ૯૭.

કર્મભાવ અજ્ઞાન છે,
મોક્ષભાવ નિજવાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ,
નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ૯૮.

અર્થઃ—કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે. તેથી જેમ પ્રકાશ થતાં ઘણાં કાળનો અંધકાર છતાં નાશ પામે છે. તેમ જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. ૯૮.

જે જે કારણ બંધનાં,
તેહ બંધનો પંથ;

તે કારણ છેદક દશા,
મોક્ષપંથ ભવઅંત. ૯૯.

અર્થ:—જે જે કારણો કર્મબંધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે; અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે, ભવનો અંત છે. ૯૯.

રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ,
મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;
થાય નિવૃત્તિ જેહથી,
તે જ મોક્ષનો પંથ. ૧૦૦.

અર્થ:—રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એનું એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાંઠ છે; અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બંધ ન થાય; તેની જેથી નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. ૧૦૦.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય,
સર્વાભાસરહિત;

જેથી કેવળ પામિયે,
મોક્ષપંથ તે રીત. ૧૦૧.

અર્થ:-'સત્' એટલે 'અવિનાશી', અને 'ચૈતન્યમય' એટલે 'સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય', 'અન્ય સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો,' 'કેવળ' એટલે 'શુદ્ધ આત્મા' પામિયે, તેમ પ્રવર્તાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૦૧.

કર્મ અનંત પ્રકારનાં,
તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહિનીય,
હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨.

અર્થ:-કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે, પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે. તેમાં

પણ મુખ્ય મોહનીયકર્મ છે. તે મોહનીયકર્મ હણાય તેનો પાઠ કહું છું. ૧૦૨.

કર્મ મોહિનિય ભેદ બે,
દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા,
અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩.

અર્થઃ—તે મોહનીય કર્મ બે ભેદ છેઃ—એક 'દર્શનમોહનીય' એટલે 'પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થબુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થ બુદ્ધિરૂપ' બીજી 'ચારિત્રમોહનીય.' 'તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વભાવમાં જે સ્થિરતા થાય, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વસંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય' તે ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ, અને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગપણું નાશ કરે છે. આમ

તેના અચૂક ઉપાય છે, કેમકે મિથ્યાબોધ તે દર્શનમોહનીય છે; તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મબોધ છે; અને ચારિત્રમોહનીય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે. તેનો પ્રતિપક્ષ વીતરાગભાવ છે. એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી નાશ પામે છે,—તે તેનો અચૂક ઉપાય છે,—તેમ બોધ અને વીતરાગતા અનુક્રમે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ અંધકાર ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે; માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે. ૧૦૩.

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી,
હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને,
એમાં શો સંદેહ? ૧૦૪.

અર્થ:—ક્રોધાદિ ભાવથી કર્મબંધ થાય છે, અને ક્ષમાદિક ભાવથી તે હણાય છે; અર્થાત્ ક્ષમા

રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે, સરળતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે, એમ રતિ-અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે, તે જ કર્મબંધનો નિરોધ છે; અને તે જ તેની નિવૃત્તિ છે. વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે. ક્રોધાદિ રોકયાં રોકાય છે, અને જે કર્મબંધને રોકે છે, તે અકર્મદશાનો માર્ગ છે. એ માર્ગ પરલોકે નહીં, પણ અત્રે અનુભવમાં આવે છે, તો એમાં સંદેહ શો કરવો? ૧૦૪.

છોડી મત દર્શનતણો,
આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે,
જન્મ તેહના અલ્પ. ૧૦૫

અર્થ:—આ મારો મત છે, માટે મારે વળગી જ રહેવું, અથવા આ મારું દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ કહ્યો છે, તે સાધશે, તેના અલ્પ જન્મ જાણવા.

(અહીં 'જન્મ' શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલું જ દર્શાવવાને કે ક્વચિત્ તે સાધન અપૂરાં રહ્યાં તેથી, અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય, તેથી સર્વ કર્મ ક્ષય થઈ ન શકવાથી બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે બહુ નહીં; બહુ જ અલ્પ. 'સમકિત આવ્યા પછી જો વમે નહીં, તો ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ થાય. એમ જિને કહ્યું છે.' અને 'જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે

તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય;' અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી.) ૧૦૫.

ષટ્પદનાં ષટ્પ્રશ્ન તેં,
પૂછ્યાં કરી વિચાર;
તે પદની સર્વાંગતા,
મોક્ષમાર્ગ નિરધાર. ૧૦૬.

અર્થ:—હે શિષ્ય! તેં છ પદનાં છ પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછ્યાં છે, અને તે પદની સર્વાંગતામાં મોક્ષમાર્ગ છે, એમ નિશ્ચય કર. અર્થાત્ એમાનું કોઈ પણ પદ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતાં મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૦૬.

જાતિ વેષનો ભેદ નહિ,
કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે,
એમાં ભેદ ન કોય. ૧૦૭.

અર્થ:—જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો તે હોય તો ગમે તે જાતિ કે વેષથી મોક્ષ થાય, એમાં કંઈ ભેદ નથી. જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે; અને તે મોક્ષમાં પણ બીજા કશા પ્રકારનો ઊંચનીચત્વાદિ ભેદ નથી; અથવા આ વચન કહ્યાં તેમાં બીજો કંઈ ભેદ એટલે ફેર નથી. ૧૦૭.

કષાયની ઉપશાંતતા,
માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર્ દયા,
તે કહિયે જિજ્ઞાસ. ૧૦૮.

અર્થ:—ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડ્યા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, અને સંસારના ભોગપ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્તે છે; તેમ જ પ્રાણીપર અંતરથી

દયા વર્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ, અર્થાત્ તે માર્ગ પામવાયોગ્ય કહીએ. ૧૦૮.

તે જિજ્ઞાસુ જીવને,
થાય સદ્ગુરુબોધ;
તો પામે સમકીતને,*
વર્તે અંતરશોધ. ૧૦૯.

અર્થ:—તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો ઉપ-

*૧. આપ્ત પુરુષના વચનની પ્રતીતિ રૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વચ્છંદનિરોધપણે આપ્ત પુરુષની ભક્તિ રૂપ એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે.

૨. પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

૩. નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

દેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમકિતને પામે, અને અંતર્‌ની શોધમાં વર્ત્તે. ૧૦૯.

મત દર્શન આગ્રહ તજી,
વર્ત્તે સદ્‌ગુરુલક્ષ;

પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવાયોગ્ય છે, સત્કાર કરવાયોગ્ય છે, ભક્તિ કરવાયોગ્ય છે.

ત્રણે સમકિતમાંથી ગમે તે સમકિત પામ્યાથી જીવ વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ પામે. જઘન્ય તે ભવે પણ મોક્ષ થાય; અને જો તે સમકિત વમે, તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્‌ગલપરાવર્તનકાળ-સુધી સંસાર પરિભ્રમણ કરીને પણ મોક્ષ પામે.

લહે શુદ્ધ સમકિત તે,
જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦.

અર્થઃ—મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દઈ સમકિત પામ્યા પછી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્‌ગલપરાવર્તન સંસાર હોય.

ભગવત્ તીર્થંકરના નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓ કંઈ સર્વને જીવાજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી તેને સમકિત કહ્યું છે, એવો સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય નથી. તેમાંથી કંઈક જીવોને તીર્થંકર સાચા પુરુષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિથી, એવી રુચિથી અને શ્રીતીર્થંકરના આશ્રયથી—નિશ્ચયથી—સમકિત કહ્યું છે. એવી પ્રતીતિ એવી રુચિ અને એવા આશ્રયનો

જે સદ્‌ગુરુને લક્ષે વર્ત્તે, તે શુદ્ધ સમકિતને પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. ૧૧૦.

વર્ત્તે નિજસ્વભાવનો,

અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;

તથા આજ્ઞાનો નિશ્ચય છે તે પણ એક પ્રકારે જીવાજીવના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પુરુષ સાચા છે; અને તેની પ્રતીતિ પણ સાચી આવી છે કે જેમ આ પરમકૃપાળુ કહે છે તેમ જ મોક્ષ માર્ગ છે, તેમ જ મોક્ષ માર્ગ હોય, તે પુરુષના લક્ષણાદિ પણ વીતરાગપણાની સિદ્ધિ કરે છે. જે વીતરાગ હોય, તે પુરુષ યથાર્થ વકતા હોય અને તે જ પુરુષની પ્રતીતિએ મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારવાયોગ્ય હોય એવી સુવિચારણા તે પણ એક પ્રકારનું ગૌણતાએ જીવાજીવનું જ જ્ઞાન છે. તે પ્રતીતિથી

વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં,
પરમાર્થે સમકીત. ૧૧૧.

અર્થ:-આત્મસ્વભાવનો જ્યાં અનુભવ, લક્ષ, અને પ્રતીત વર્ત્તે છે, તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમાં વહે છે, ત્યાં પરમાર્થે સમકિત છે. ૧૧૧.

તે રુચિથી અને તે આશ્રયથી પછી સ્પષ્ટ, વિસ્તારસહિત જીવાજીવનું જ્ઞાન અનુક્રમે થાય છે. તથારૂપ પુરુષની આજ્ઞા ઉપાસવાથી રાગ, દ્વેષનો ક્ષય થઈ વીતરાગદશા થાય છે. તથારૂપ સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ યોગ વિના એ સમકિત આવવું કઠણ છે. તેવા પુરુષના વચનરૂપ શાસ્ત્રથી કોઈક પૂર્વે આરાધિક હોય એવા જીવને સમકિત થવું સંભવે છે; અથવા કોઈ એક આચાર્ય પ્રત્યક્ષપણે તે વચનના હેતુથી કોઈક જીવને સમકિત પ્રાપ્ત કરાવે છે.

વર્ધમાન સમકીત થઈ,
ટાળે મિથ્યાભાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો,
વીતરાગપદ વાસ. ૧૧૨.

અર્થ:-તે સમકિત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય-શોકાદિ જે કંઈ આત્માને વિષે મિથ્યાભાસ ભાસ્યા છે તેને ટાળે, અને સ્વભાવ સમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય. જેથી સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષયરૂપ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થાય. ૧૧૨.

કેવળ નિજસ્વભાવનું,
અખંડ વર્તે જ્ઞાન;
કહિયે કેવળજ્ઞાન તે,
દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩.

અર્થ:-સર્વ આભાસરહિત આત્મસ્વભાવનું

જ્યાં અખંડ એટલે ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્ત્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવળજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુક્તદશારૂપ નિર્વાણ, દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે. ૧૧૩.

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ,
જાગ્રત થતાં શમાય;
તેમ વિભાવ અનાદિનો,
જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. ૧૧૪.

અર્થ:—કરોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય તોપણ જાગ્રત થતાં તરત તે શમાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. ૧૧૪.

છૂટે દેહાધ્યાસ તો,
નહિ કર્ત્તા તું કર્મ;

નહિ ભોક્તા તું તેહનો,
એ જ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫.

અર્થ:—હે શિષ્ય! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વમાં અહં-મમત્વપણું વર્તે છે, તે આત્મા જો આત્મામાં જ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તે કર્મનો કર્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી. અને એ જ ધર્મનો મર્મ છે. ૧૧૫.

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે,
તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું,
અવ્યાબાધ સ્વરૂપ. ૧૧૬.

અર્થ:— એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તું જ

મોક્ષસ્વરૂપ છો; અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એ જ મોક્ષ છે. તું અનંત-જ્ઞાન-દર્શન તથા અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ છો. ૧૧૬.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન,
સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું ?
કર વિચાર તો પામ. ૧૧૭.

અર્થઃ—તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થથી જુદો છે, કોઈમાં આત્મદ્રવ્ય ભળતું નથી. કોઈ તેમાં ભળતું નથી, દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે, માટે તું શુદ્ધ છો, બોધસ્વરૂપ છો, ચૈતન્યપ્રદેશાત્મક છો; સ્વયંજ્યોતિ છો એટલે કોઈપણ તને પ્રકાશતું નથી, સ્વભાવે જ તું પ્રકાશસ્વરૂપ છો; અને અવ્યાબાધ સુખનું ધામ

છો, બીજું કેટલું કહીએ? અથવા ઘણું શું કહેવું? ટૂંકામાં એટલું જ કહીએ છીએ, જો વિચાર કર તો તે પદને પામીશ. ૧૧૭.

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો,
આવી અત્ર શમાય;
ધરી મૌનતા એમ કહી,
સહજસમાધિ માંય. ૧૧૮.

અર્થ:-સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને શમાય છે; એમ કહીને સદ્‌ગુરુ મૌનતા ધરીને સહજસમાધિમાં સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી. ૧૧૮.

શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિ.

સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી,
આવ્યું અપૂર્વ ભાન;

નિજપદ નિજ માંહી લહ્યું,

દૂર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯.

અર્થ:-શિષ્યને સદ્દગુરુના ઉપદેશથી અપૂર્વ એટલે પૂર્વે કોઈ દિવસ નહીં આવેલું એવું ભાન આવ્યું, અને તેને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસ્યું, અને દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન દૂર થયું. ૧૧૯.

ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે,

શુદ્ધ ચેતનારૂપ;

અજર, અમર, અવિનાશિ ને,

દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦.

અર્થ:-પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ-અજર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જુદું ભાસ્યું. ૧૨૦.

કર્ત્તા ભોક્તા કર્મનો,
વિભાવ વર્ત્તે જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં,
થયો અકર્ત્તા ત્યાંય. ૧૨૧.

અર્થ:-જ્યાં વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વ વર્ત્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નયથી કર્મનું કર્ત્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે; આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી અકર્ત્તા થયો. ૧૨૧,

અથવા નિજપરિણામ જે,
શુદ્ધચેતનારૂપ;
કર્ત્તા ભોક્તા તેહનો,
નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ. ૧૨૨.

અર્થ:-અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચેત-

ન્યસ્વરૂપ છે, તેનો નિર્વિકલ્પસ્વરૂપે કર્ત્તા, ભોક્તા થયો. ૧૨૨.

મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા,
તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં,
સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ. ૧૨૩.

અર્થ:-આત્માનું શુદ્ધપદ છે તે મોક્ષ છે, અને જેથી તે પમાય તે તેનો માર્ગ છે: શ્રી સદ્ગુરુએ કૃપા કરીને નિર્ગ્રંથનો સર્વ માર્ગ સમજાવ્યો. ૧૨૩.

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ,
કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો,
અહો ! અહો ! ઉપકાર. ૧૨૪.

અર્થ:—અહો! અહો! કરુણાના અપાર સમુદ્ર-સ્વરૂપ આત્મલક્ષ્મીએ યુક્ત સદ્ગુરુ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર આશ્ચર્યકારક એવો ઉપકાર કર્યો. ૧૨૪.

શું પ્રભુચરણ કને ધરૂં?
આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો,
વર્ત્તું ચરણાધીન. ૧૨૫.

અર્થ:—હું પ્રભુના ચરણ આગળ શું ધરૂં? (સદ્ગુરુ તો પરમ નિષ્કામ છે; એક નિષ્કામ કરુણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે, પણ શિષ્ય-ધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યું છે.) જે જે જગત્માં પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે, તે આત્મા તો જેણે આપ્યો

તેના ચરણસમીપે હું બીજું શું ધરૂં ? એક પ્રભુના ચરણને આધીન વર્તું, એટલું માત્ર ઉપચારથી કરવાને હું સમર્થ છું. ૧૨૫.

આ દેહાદિ આજથી,
વર્ત્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું,
તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬.

અર્થ:—આ દેહ આદિ શબ્દથી જે કંઈ મારૂં ગણાય છે, તે આજથી કરીને સદ્‌ગુરુ પ્રભુને આધીન વર્ત્તો, હું તેહ પ્રભુનો દાસ છું, દાસ છું, દીન દાસ છું. ૧૨૬.

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને,
ભિન્ન બતાવ્યો આપ;

મ્યાનથકી તરવારવત્,

એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭.

અર્થ:—છએ સ્થાનક સમજાવીને હે સદ્ગુરુ દેવ ! આપે દેહાદિથી આત્માને, જેમ મ્યાનથી તરવાર જુદી કાઢીને બતાવીએ તેમ સ્પષ્ટ જુદો બતાવ્યો; આપે મપાઇ શકે નહીં એવો ઉપકાર કર્યો. ૧૨૭.*

---

* શ્રી સુભાગ્ય ને શ્રી અચળ,

આદિ મુમુક્ષુ કાજ:

તથા ભવ્ય હિત કારણે,

કહ્યો બોધ સુખસાજ.

શ્રી સૌભાગ્ય અને શ્રી અચળ (ડુંગર) આદિ મુમુક્ષુ અને ભવ્ય જીવોના હિતના કારણે આ બોધરૂપ 'આત્મસિદ્ધિ' શ્રીમદે રચી હતી એમ ઉપરના પદથી જાણી શકાય છે. —સંશોધક.

ઉપસંહાર.

દર્શન ષટે શમાય છે,
આ ષટ્ સ્થાનક માંહિ;
વિચારતાં વિસ્તારથી,
સંશય રહે ન કાંઈ. ૧૨૮.

અર્થ:—છએ દર્શન આ છ સ્થાનકમાં શમાય છે. વિશેષકરીને વિચારવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહે નહીં. ૧૨૮.

આત્મભ્રાંતિસમ રોગ નહિ,
સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞાસમ પથ્ય નહિ,
ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ૧૨૯.

અર્થ:—આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નહીં એવા બીજો કોઈ રોગ નથી, સદ્ગુરુ જેવા

તેના કોઈ સાચા અથવા નિપુણ વૈદ્ય નથી, સદ્‌ગુરુઆજ્ઞાએ ચાલવા સમાન બીજું કોઈ પથ્ય નથી, અને વિચાર તથા નિદિધ્યાસન જેવું કોઈ તેનું ઔષધ નથી. ૧૨૯.

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો,
કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ,
છેદો નહિ આત્માર્થ. ૧૩૦.

અર્થઃ—જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો, તો સાચો પુરુષાર્થ કરો, અને ભવસ્થિતિ આદિનું નામ લઈને આત્માર્થને છેદો નહીં. ૧૩૦.

નિશ્ચયવાણી સાંભળી,
સાધન તજવાં નોય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં,
સાધન કરવાં સોય. ૩૧.

અર્થ:—આત્મા અબંધ છે, અસંગ છે, સિદ્ધ છે, એવી નિશ્ચયમુખ્ય વાણી સાંભળીને સાધન તજવાં યોગ્ય નથી. પણ તથારૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું. ૧૩૧.

***નય નિશ્ચય એકાંતથી,**
આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહિ,
બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૨.

અર્થ:—અત્રે એકાંતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી, અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી; બેય જ્યાં જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યાં છે. ૧૩૨.

ગચ્છમતની જે કલ્પના,
તે નહિ સદ્વ્યવહાર;

*જુઓ આ પદની ટીકા માટે પૃષ્ઠ ૧૭ ની ફુટનોટ.

ભાન નહીં નિજરૂપનું,
તે નિશ્ચય નહીં સાર. ૧૩૩.

અર્થ:-ગચ્છમતની કલ્પના છે તે સદ્વ્યવહાર નથી, પણ (પદ ૩૮, ૧૦૮ માં) આત્માર્થીના લક્ષણમાં કહી તે દશા અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુનાં લક્ષણ આદિ કહ્યાં તે સદ્વ્યવહાર છે; જે અત્રે તો સંક્ષેપમાં કહેલ છે. પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્તે છે, અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યા વિના નિશ્ચય પોકાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી. ૧૩૩.

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા.
વર્ત્તમાનમાં હોય;
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં,
માર્ગભેદ નહિ કોય. ૧૩૪.

અર્થ:—ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, વર્ત્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તેને કોઇને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક માર્ગ છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય વ્યવહાર પણ તે જ પરમાર્થસાધકરૂપે દેશ કાળાદિને લીધે ભેદ કહ્યો હોય છતાં એક ફળ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમાં પણ પરમાર્થે ભેદ નથી.* ૧૩૪.

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ,
જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા જિનદશા,
નિમિત્ત કારણ માંય. ૧૩૫.

અર્થ:—સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે

*જુઓ આંક ૪૬. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. [૫. આવૃતિ.]

પ્રગટ થવામાં સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રવર્તવું, તથા સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે એય નિમિત્ત કારણ છે. ૧૩૫.

ઉપાદાનનું નામ લઈ,
એ જે તજે નિમિત્ત;
પામે નહિ સિદ્ધત્વને,
રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત. ૧૩૬.

અર્થ:—સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્ત કારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે, અને ભ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં

કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગ્રત રાખવાથી તારૂં સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરુષાર્થરહિત ન થવું, એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે. ૧૩૬.

મુખથી જ્ઞાન કથે અને,
અંતર્ છૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે,
માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ૧૩૭.

અર્થઃ-મુખથી નિશ્ચયમુખ્ય વચનો કહે છે, પણ અંતરથી પોતાને જ મોહ છૂટ્યો નથી, એવા પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાની કહેવરાવવાની કામનાએ સાચા જ્ઞાનીપુરુષનો દ્રોહ કરે છે. ૧૩૭.

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા,
સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે,
એહ સદાય સુજાગ્ય. ૧૩૮.

અર્થ:—દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજાગ્ય એટલે જાગ્રત હોય; અર્થાત્ એ ગુણો-વિના તો મુમુક્ષુપણું પણ ન હોય. ૧૩૮.

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં,
અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા,
બાકી કહિયે ભ્રાંત. ૧૩૯.

અર્થ:—મોહભાવનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય, અથવા જ્યાં મોહદશા બહુ ક્ષીણ થઇ હોય, ત્યાં જ્ઞાનીની

દશા કહીએ, અને બાકી તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન માની લીધું છે, તેને ભ્રાંતિ કહીએ. ૧૩૯.

સકળ જગત્ તે એઠવત્,
અથવા સ્વપ્નસમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા,
બાકી વાચાજ્ઞાન. ૧૪૦.

અર્થ:–સમસ્ત જગત્ જેણે એઠ જેવું જાણ્યું છે, અથવા સ્વપ્નજેવું જગત્ જેને જ્ઞાનમાં વર્તે છે તે જ્ઞાનીની દશા છે, બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવા માત્ર જ્ઞાન છે. ૧૪૦.

સ્થાનક પાંચ વિચારીને,
છઠ્ઠે વર્તે જેહ;
પામે સ્થાનક પાંચમું,
એમાં નહિ સંદેહ. ૧૪૧.

અર્થ:—પાંચે સ્થાનકને વિચારીને જે છટ્ઠે સ્થાનકે વર્ત્તે, એટલે તે મોક્ષના જે ઉપાય કહ્યા છે તેમાં પ્રવર્ત્તે તે પાંચમું સ્થાનક એટલે મોક્ષપદ તેને પામે. ૧૪૧.

દેહ છતાં જેની દશા,
વર્ત્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં,
હો વંદન અગણિત! ૧૪૨.

અર્થ:—પૂર્વપ્રારબ્ધયોગથી જેને દેહ વર્ત્તે છે, પણ તે દેહથી અતીત એટલે દેહાદિની કલ્પનારહિત આત્મામય જેની દશા વર્ત્તે છે, તે જ્ઞાનીપુરુષના ચરણકમળમાં અગણિત વાર વંદન હો !× ૧૪૨.

શ્રી સદ્‌ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ.

×સાધન સિદ્ધદશા અહીં, કહી સર્વ સંક્ષેપ;
ષટ્‌દર્શન સંક્ષેપમાં, ભાખ્યા નિર્વિક્ષેપ.

પ્રભુસ્તુતિ.

સુખધામ અનંત સુસંત ચહિ,
દિનરાત્ર રહે તદ્ ધ્યાનમહિં;
પરશાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે.

"સદ્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર-ભક્તિ અપ્રમત્તપણે ઉપાસનીય છે."

ૐ

"પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિવિના જ્ઞાન શૂન્ય જ છે."

* * *

"ભક્તિપૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થવાય છે કે એક તૃણમાત્ર પણ હરિપ્રત્યે યાચવું નહીં, સર્વ દશામાં ભક્તિમય રહેવું.

* * *

"ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે."

* * *

"જીવ માત્ર જ્ઞાન-સ્વભાવી છે; ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે; નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે."

ॐ

दर्शनं देवदेवस्य, दर्शनं पापनाशनम् ।
दर्शनं स्वर्गसोपानम्, दर्शनं मोक्षसाधनम् ॥

*　　*　　*

नमो अरिहंताणं । नमो सिद्धाणं ।
नमो आयरियाणं । नमो उवज्झायाणं ।
नमो लोए सव्वसाहूणं ॥ १ ॥

અર્થ:-કર્મરૂપી વૈરીનો પરાજય કર્યો છે એવા **અર્હત્ ભગવાન**, શુદ્ધ ચૈતન્યપદમાં સિદ્ધાલયે બિરાજમાન છે એવા **સિદ્ધભગવાન**, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એવા મોક્ષના પાંચ આચાર જેના આચરણમાં પ્રવર્તમાન છે અને બીજા ભવ્ય જીવોને તે આચારમાં પ્રવર્તાવે છે એવા **આચાર્ય ભગવાન**, દ્વાદશાંગના

અભ્યાસી અને તે શ્રુત શબ્દ, અર્થ અને રહસ્યથી અન્ય ભવ્ય જીવોને અધ્યયન કરાવનાર એવા **ઉપાધ્યાય ભગવાન્**, મોક્ષમાર્ગને આત્મજાગૃતિપૂર્વક સાધતા એવા **સાધુ ભગવાન્‌ને** હું પરમભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

मोक्षमार्गस्य नेतारं, भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां, वन्दे तद्‌गुणलब्धये ॥

અર્થ:–મોક્ષમાર્ગના નેતા, કર્મરૂપ પર્વતના ભેત્તા (ભેદનાર), વિશ્વ (સમગ્ર) તત્ત્વના જ્ઞાતા–તેને તે ગુણોની પ્રાપ્તિ અર્થે હું વન્દન કરું છું.

प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं,
वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः ।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधवंध्यं,
तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥

અર્થ:–તારા બે ચક્ષુ પ્રશમરસમાં ડૂબેલાં

છે, પરમશાંત રસને ઝીલી રહ્યાં છે. તારૂં મુખ-
કમળ પ્રસન્ન છે. તેમાં પ્રસન્નતા વ્યાપી રહી છે.
તારો ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે, તારા બે
હાથ શસ્ત્રસંબંધ વિનાના છે; તારા હાથમાં શસ્ત્ર
નથી. આમ તું જ વીતરાગ જગતમાં દેવ છે.

नमो दुर्वाररागादिवैरिवारनिवारिणे ।

अर्हते योगिनाथाय महावीराय तायिने ॥

અર્થ:—વાર્યો વારી ન શકાય, વારવા બહુ
બહુ મુશ્કેલ એવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનરૂપી
શત્રુના સમૂહને જેણે વાર્યા, જીત્યા, જે વીતરાગ
સર્વજ્ઞ થયા; વીતરાગ સર્વજ્ઞ થતાં જે અર્હત્
પૂજવા યોગ્ય થયા; અને વીતરાગ અર્હત્ થતાં
મોક્ષાર્થે પ્રવર્ત્તન છે જેનું એવા જુદા જુદા
યોગિયોના જે નાથ થયા, નેતા થયા અને એમ

નાથ થતાં જે જગતના નાથ, તાત, ત્રાતા થયા એવા જે **મહાવીર** તેને નમસ્કાર હો.

" પરમ સુખસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ શાંત, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સમાધિને સર્વકાળને માટે પામ્યા તે ભગવંતને નમસ્કાર. તે પદમાં નિરંતર લક્ષરૂપ પ્રવાહ છે જેનો તે સત્પુરુષોને નમસ્કાર."

રાળજ. ભા. સુદ ૮. ૧૯૪૭.

ભક્તિરહસ્ય.

પ્રભુ પ્રત્યે દીનત્વ.

અહે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ;
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ.

* " આ જીવ અત્યંત માયાના આવરણે દિશામૂઢ થયો છે, અને તે યોગે કરી તેની પરમાર્થ દૃષ્ટિ ઉદય પ્રકાશતી નથી. અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થનો

શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજરૂપ;
નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમસ્વરૂપ?

નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;
આપતણો વિશ્વાસ દૃઢ, ને પરમાદર નાહિ.

જોગ નથી સત્સંગનો, નથી સત્સેવા જોગ;
કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ.

'હું પામર શું કરી શકું?' એવો નથી વિવેક;
ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક.

અચિંત્ય તુજ માહાત્મ્યનો, નથી પ્રફુલ્લિત ભાવ;
અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ.

દૃઢાગ્રહ થયા છે; અને તેથી બોધ પ્રાપ્ત થવાના યોગે પણ તેમાં બોધ પ્રવેશ થાય એવો ભાવ સ્ફુરતો નથી, એ આદિ જીવની વિષમદશા કહી પ્રભુપ્રત્યે દીનત્વ કહ્યું છે કે "હે નાથ! હવે મારી કોઈ ગતિ

અચળરૂપ આસક્તિ નહિં, નહીં વિરહનો તાપ;
કથા અશ્રભ તુજ પ્રેમની નહિ તેનો પરિતાપ.
ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહિ, નહિં ભજન દ્રઢ ભાન;
સમજ નહિં નિજધર્મની, નહિ શુભ દેશી સ્થાન.
કાળદોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;
તોય નહીં વ્યાકૂળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ.
સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથી ત્યાગ;
દેહેંદ્રિય માને નહીં, કરે બાહ્ય પર રાગ.
તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાહિં;
નહિ ઉદાસ અનભક્તથી, તેમ ગૃહાદિક માંહિં.

(માર્ગ) મને દેખાતી નથી; કેમકે સર્વસ્વ લુંટાયા જેવો યોગ મેં કર્યો છે; અને સહજ ઐશ્વર્ય છતાં પ્રયત્ન કર્યે છતે, તે ઐશ્વર્યથી વિપરીત એવા જ માર્ગ મેં આચર્યા છે; ને તે યોગથી મારી નિવૃત્તિ

અહંભાવથી રહિત નહિ, સ્વધર્મ સંચય નાહિં;
નથી નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ.

એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;
નહીં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય?

કેવળ કરુણા-મૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનનાથ;
પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી હાથ.

અનંત કાળથી આથડ્યો, વિના ભાન ભગવાન;
સેવ્યા નહિ ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિ અભિમાન.

સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;
પાર ન તેથી પામિયો, ઊગ્યો ન અંશ વિવેક.

કર અને તે નિવૃત્તિનો સર્વોત્તમ સદુપાય એવો જે સદ્ગુરુ પ્રત્યેનો શરણભાવ તે ઉત્પન્ન થાય એવી કૃપા કર." એવા ભાવના વીશ દોહરા કે જેમાં પ્રથમ વાક્ય 'હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ'

સહુ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત્ સાધન સમજ્યો નહીં, ત્યાં બંધન શું જાય?

પ્રભુ પ્રભુ રઢ લાગી નહીં, પડ્યો ન સદ્ગુરુ પાય;
દીઠા નહિ નિજ દોષ તો, તરિયે કોણ ઉપાય?

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?

પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરિ ફરિ માગું એજ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દઢતા કરી દેજ. ૨૦.

'અવિષમ પરિણામથી જેમણે કાળકૂટ વિષ પીધું એવા શ્રી ઋષભાદિ પરમ પુરુષોને નમસ્કાર.'

છે. તે દોહરા સ્મરણમાં હશે. તે દોહરાની વિશેષ અનુપ્રેક્ષા થાય તેમ કરશો તો વિશેષ ગુણાવૃત્તિનો હેતુ છે.

મુંબઈ. કાર્તિક સુદ ૩. ૧૯૫૧. **શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.**

"ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે."
"યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરી આત્મ-શુદ્ધતા કરવી યોગ્ય છે."

વવાણિઆ. વિ. સં. ૧૯૪૭.

ક્ષમાપના.

હે ભગવન્! 'હું બહુ ભૂલી ગયો;'
મેં તમારાં 'અમૂલ્ય વચનને'
લક્ષમાં લીધાં નહીં.'
મેં તમારાં કહેલાં 'અનુપમ તત્ત્વનો'
વિચાર કર્યો નહીં.
તમારા પ્રણીત કરેલાં'
ઉત્તમ શીલને' સેવ્યું નહીં.'
તમારાં કહેલાં 'દયા, શાંતિ'

ક્ષમા 'અને પવિત્રતા'
મેં ઓળખ્યા નહીં'
હે ભગવન્!' હું ભૂલ્યો,'
આથડ્યો-'રઝળ્યો '
અને અનંત સંસારની'
વિટમ્બનામાં પડ્યો છું.'
હું પાપી છું, 'હું બહુ મદોન્મત્ત,'
અને કર્મરજથી કરીને' મલિન છું.'
હે પરમાત્મા !' તમારાં કહેલાં' તત્ત્વવિના
મારો મોક્ષ નથી.'
હું નિરંતર' પ્રપંચમાં પડ્યો છું.'
અજ્ઞાનથી અંધ' થયો છું.'
મારામાં' વિવેકશક્તિ નથી',

અને હું મૂઢ છું,' નિરાશ્રિત છું,' અનાથ છું.'
નિરાગી પરમાત્મા ! ' હવે હું તમારું,
તમારા ધર્મનું' અને તમારા સાધુનું' શરણ ગ્રહું છું.'
મારા અપરાધ' ક્ષય થઈ'
હું તે સર્વ' પાપથી મુક્ત થઉં,'
એ મારી' અભિલાષા છે.'
આગળ કરેલાં' પાપોનો હું હવે
પશ્ચાત્તાપ કરું છું.'
જેમ જેમ' હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઉતરું છું,'
તેમ તેમ' તમારાં તત્ત્વનાં' ચમત્કારો'
મારા સ્વરૂપનો' પ્રકાશ કરે છે.'
તમે નિરાગી,' નિર્વિકારી,' સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ,'
સહજાનંદી,' અનંતજ્ઞાની,'
અનંતદર્શી અને ત્રૈલોક્ય પ્રકાશક છો.'

હું માત્ર' મારા હિતને અર્થે

તમારી સાક્ષીએ' ક્ષમા ચાહું છું.'

એક પળ પણ તમારાં કહેલાં',

તત્ત્વની' શંકા ન થાય',

તમારા કહેલા' રસ્તામાં' અહોરાત્ર' હું રહું,

એજ મારી' આકાંક્ષા અને વૃત્તિ' થાઓ!

હે સર્વજ્ઞ ભગવન્!' તમને હું' વિશેષ શું કહું?'

તમારાથી' કંઈ અજાણ્યું નથી.'

માત્ર પશ્ચાત્તાપથી' હું કર્મજન્ય'

પાપની' ક્ષમા ઇચ્છું છું.'

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

સદ્‌ગુરુસ્તુતિ.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્‌ગુરુ યોગ;
વચન સુધા શ્રવણે જતાં, થયું હૃદય ગતશોગ.
નિશ્ચય એથી આવીયો, ટળશે અહીં ઉતાપ;
નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં, એક લક્ષથી આપ.

પ્રશસ્ત પુરુષની ભક્તિ કરો. તેનું સ્મરણ કરો, ગુણચિંતન કરો.

'મુમુક્ષુએ જ્ઞાનીની ભક્તિ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે.'

* * *

"દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે, માટે પ્રથમ જ્ઞાનીપુરુષની ભક્તિ એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને ભક્તિનું નિદાન છે."

* * *

"વિરલ સાચા સદ્ગુરુની ભક્તિ શ્રેયકર છે. માટે સાચા સદ્ગુરુની ભક્તિ, મન, વચન અને કાયાએ કરવી."

* * *

"પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યે પણ જેને રાગ નથી અને પરમદ્વેષથી પરિષહ ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે પણ જેને દ્વેષ નથી તે પુરુષરૂપ ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર."

ध्यानमूलं गुरुमूर्त्तिः, पूजामूलं गुरुपदम्।
मंत्रमूलं गुरुवाक्यं, मोक्षमूलं गुरुकृपा ॥

अज्ञानतिमिरांधानां, ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मिलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

અર્થ:—અજ્ઞાનરૂપી તિમિર (અંધકાર)થી જે અંધ તેના નેત્ર જેમણે જ્ઞાનરૂપી અંજનશલાકા (આંજવાની સળી)થી ખોલ્યાં તે શ્રીસદ્‌ગુરુને નમસ્કાર.

અહો સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ !

સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શનમાત્રથી પણ નિર્દોષ અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપ

પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ અને પૂર્ણ વીત-
રાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત—છેલ્લે
અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી અનંત અવ્યા-
બાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર ! ત્રિકાળ
જયવંત વર્તો !

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ગુરુ ગણધર ગુણધર સકલ,[1] પ્રચુર પરંપર ઔર
વ્રતતપધર, તનુ નગનધર, વંદો [2] વૃષ [3] શિરમૌર

* * *

"આત્માને શોધી, તેના અપાર માર્ગ-
માંથી થયેલી પ્રાપ્તિના, ઘણા ભાગ્યશાળી
થવાને માટે અનેક ક્રમ બાંધ્યા છે. તે મહાત્મા
જયવાન હો ! અને તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર હો.'

---

૧. છૂટક. વિરલા. ૨ ધર્મ. ૩ માથાના મુકુટ.

જેને કોઈ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રહ્યા નથી
તે મહાત્માને વારંવાર નમસ્કાર.

સદ્ગુરુ પ્રત્યે દીનત્વ.

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીયો, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વર્ત્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.
ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાનથકી તરવારવત્. એ ઉપકાર અમાપ.
જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદ્ગુરુ ભગવંત.
પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો! વન્દન અગણિત.

પ્રણિપાત સ્તુતિ.

હે પરમકૃપાળુ દેવ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળ ધર્મ અનંત કૃપા કરી આપ શ્રીમદે મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું. વળી આપ શ્રીમત્ કંઇ પણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો; જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિન્દમાં નમસ્કાર કરું છું.

આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગ્રત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

સૂત્ર—સંચય

આતમ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે
કેવળજ્ઞાન રે.

• • •

સુદ્ધતા વિચારૈ ધ્યાવૈ, સુદ્ધતામેં કેલિ કરૈ;
સુદ્ધતામેં થિર વ્હે, અમૃત-ધારા બરસૈ.

• • •

સહજાત્મસ્વરૂપ પરમગુરુ.

• • •

પરમગુરુ નિર્ગ્રંથ સર્વજ્ઞદેવ.

• • •

मा मुज्झह मा रज्जह,
मा दुस्सह इट्ठणिट्ठअत्थेसु ।

थिरमिच्छह जइ चित्तं,
विचित्तझाणप्पसिद्धीए ॥

* * *

जं किंचि वि चिंतंतो,
णिरीहवित्ती हवे जदा साहू ।
लद्धूणय एयत्तं तदाहु,
तं तस्स णिच्छयं झाणं ॥

* * *

સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા;
અધ્યાત્મની જનની, તે ઉદાસીનતા.

* * *

સહજાનંદી, શુદ્ધસ્વરૂપી. અવિનાશી,
હું આત્મસ્વરૂપ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત.

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

" જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું. "

નિર્ગ્રંથપ્રવચન.

સંપાદક,

સુમનલાલ.

શ્રી નડિયાદ. આસો વદ ૧ ગુરુ. ૧૯૫૨.

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
વર્ત્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થિને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય.
કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ:
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ.
બાહ્યક્રિયામાં રાચતાં, અંતર્ભેદ ન કાંઈ:
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતાં, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ. ૪

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણીમાંહિ;
વર્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંહિ. પ.
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન.
ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.
જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.
સેવે સદ્ગુરુચરણને, ત્યાગી દઈ નિજપક્ષ;
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. ૯.
આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયાવિના, ઉગે ન આત્મવિચાર.
સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યાવણ ઉપકાર શો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.

આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુયોગ નહીં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.
રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ.
પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુયોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય.
સ્વચ્છંદ, મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ.
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુશરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮.
જે સદ્ગુરુઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.
એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય.

અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઈ;
મહામોહિનીય કર્મથી, બૂડે ભવજળમાંહિ.
હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર;
હોય મતાર્થી જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર.
હોય મતાર્થી તેહને, થાય ન આતમલક્ષ;
તેહ મતાર્થી લક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩.

મતાર્થી લક્ષણ:-

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહીં, તે માને ગુરુ સત્ય;
અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ.
જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણન સમજે જિનનું, રોકી રહે નિજબુદ્ધિ.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગમાં, વર્તે દૃષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્ગુરુને દૃઢ કરે, નિજમાનાર્થે મુખ્ય. ૨૬.
દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજમત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન.

લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.
અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્‌વ્યવહારને, સાધનરહિત થાય.

જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બુડે ભવમાંહિ. ૩૦.
એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ;
પામે નહીં પરમાર્થને, અનઅધિકારીમાં જ.

નહીં કષાયઉપશાંતતા, નહીં અંતરવૈરાગ્ય;
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય.

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં, મતાર્થ જાવા કાજ;
હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ સુખસાજ.

આત્માર્થીલક્ષણ:-

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુકલ્પના, આત્માર્થી નહીં જોય.

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫.
એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.
એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુયોગ;
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહીં મનરોગ.
કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાંસુધી, જીવ લહે નહીં જોગ્ય;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતરરોગ.
આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ.
ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય;
ગુરુશિષ્યસંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહિ. ૪૨.

ષટ્પદનામકથન:-

'આત્મા છે,' 'તે નિત્ય છે,' 'છે કર્તા નિજકર્મ';
'છે ભોક્તા', વળી 'મોક્ષ છે', 'મોક્ષઉપાય સુધર્મ.'
ષટ્સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષડ્દર્શન પણ તેહ;
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૪૪.

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ:-

શિષ્ય પ્રથમ સ્થાનકની શંકા કહે છે:—

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ.
અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઇંદ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જુદો માનવો, નહીં જુદું એંધાણ.
વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહીં કેમ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ.
માટે છે નહીં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષઉપાય;
એ અંતર શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય. ૪૮.

સમાધાન—સદ્‌ગુરુ ઉવાચ:-

'આત્મા છે' એમ સદ્‌ગુરુ સમાધાન કરે છે:—

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન.
ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન.
જે દૃષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવ સ્વરૂપ.
છે ઇંદ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પાંચ ઇંદ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન.
દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇંદ્રિ પ્રાણ;
આત્માની સત્તાવડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ. ૫૩.
સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય.
ઘટ પટ આદિ જાણ તું, તેથી તેને માન;
જાણનાર તે માન નહીં, કહીએ કેવું જ્ઞાન?

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમાં, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ;
દેહ હોય જો આતમા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ.

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;
એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાળ દ્વય ભાવ. ૫૭.

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ;
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ.

શંકા-શિષ્ય ઉવાચઃ-

આત્મા નિત્ય નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ—

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવે તેનો થાય છે, અંતર્ કર્યે વિચાર.

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહીં અવિનાશ;
દેહયોગથી ઉપજે, દેહ વિયોગે નાશ. ૬૦.

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;
એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય.

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ:—

'આત્મા નિત્ય છે,' એમ સમાધાન કરે છે:—

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળી જડ, રૂપી, દશ્ય;
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય?

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમેં ભાન. ૬૩.

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દશ્ય;
ઉપજે નહીં સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ.

જડથી ચેતન ઉપજે, ચેતનથી જડ થાય;
એવો અનુભવ કોઇને, ક્યારે કદી ન થાય.

કોઈ સંયોગોથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય;
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય.

ક્રોધાદિ તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય;
પૂર્વજન્મસંસ્કાર તે. જીવનિત્યતા ત્યાંય. ૬૭.

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાળાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહીઁ, કર અનુભવ નિર્ધાર.

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦.

શંકા-શિષ્ય ઉવાચ:-

આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી, એમ શિષ્ય કહે છે:—

કર્ત્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મ જ કર્ત્તા કર્મ;
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ.

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ;
અથવા ઈશ્વરપ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ. ૭૨.

માટે મોક્ષ-ઉપાયનો, કોઈ ન હેતુ જણાય;
કર્મતણું કર્ત્તાપણું, કાં નહીઁ કાં નહીં જાય?

સમાધાન સદ્ગુરુ ઉવાચઃ-

કર્મનું કર્તાપણું આત્માને જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—

હોય ન ચેતન પ્રેરણા, કોણ ગ્રહે તો કર્મ ?
જડસ્વભાવ નહીં પ્રેરણા, જુઓ વિચારી ધર્મ.

જો ચેતન કરતું નથી, નથી થતાં તો કર્મ;
તેથી સહજ સ્વભાવ નહીં, તેમજ નહીં જીવ ધર્મ.

કેવળ હોત અસંગ જો, ભાસત તને ન કેમ?
અસંગ છે પરમાર્થથી, પણ નિજભાને તેમ.

કર્તા ઈશ્વર કો નહીં. ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે. ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ. ૭૭.

ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્તા આપસ્વભાવ;
વર્તે નહીં નિજભાનમાં, કર્તા કર્મપ્રભાવ. ૭૮.

શંકા શિષ્ય-ઉવાચ:-

તે કર્મનું ભોક્તાપણું જીવને નહીં હોય ?

એમ શિષ્ય કહે છે:—

જીવ કર્મકર્ત્તા કહો. પણ ભોક્તા નહીં સોય;
શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળપરિણામી હોય ?
ફળદાતા ઈશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણું સધાય:
એમ કહે ઈશ્વરતણું, ઈશ્વરપણું જ જાય. ૮૦.

ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના.જગત્-નિયમ નહીં હોય;
પછી શુભાશુભ કર્મનાં. ભોગ્યસ્થાન નહીં કોય.

સમાધાન સદ્ગુરુ ઉવાચ:-

જીવને પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે. એમ

સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે:—

ભાવકર્મ નિજકલ્પના. માટે ચેતનરૂપ;
જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨.

ઝેર સુધા સમજે નહીં, જીવ ખાય ફળ થાય;
એમ શુભાશુભ કર્મનું, ભોક્તાપણું જણાય.

એક રાંક ને એક નૃપ, એ આદિ જે ભેદ;
કારણ વિના ન કાર્ય તે, એ જ શુભાશુભ વેદ્ય.

ફળદાતા ઈશ્વરતણી, એમાં નથી જરૂર;
કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય ભોગથી દૂર. ૮૫.

તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સંક્ષેપે સાવ.

શંકા શિષ્ય ઉવાચઃ–

જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ નથી, એમ શિષ્ય કહે છેઃ–

કર્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેનો નહીં મોક્ષ;
વીત્યો કાળ અનંત પણ, વર્તમાન છે દોષ.

શુભ કરે ફળ ભોગવે, દેવાદિ ગતિ માંય;
અશુભ કરે નરકાદિ ફળ, કર્મ રહિત ન ક્યાંય.

સમાધાન-સદ્‌ગુરુ ઉવાચ:-

તે કર્મથી જીવનો મોક્ષ થઈ શકે છે, એમ સદ્‌ગુરુ સમાધાન કરે છે:—

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યાં સફળ પ્રમાણ;
તેમ નિવૃત્તિ સફળતા, માટે મોક્ષ સુજાણ. ૮૯.
વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
તેહ શુભાશુભ છેદતાં, ઉપજે મોક્ષસ્વભાવ.
દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વતપદે, નિજ અનંત સુખભોગ.

શંકા શિષ્ય ઉવાચ:-

મોક્ષનો ઉપાય નથી, એમ શિષ્ય કહે છે:—

હોય કદાપિ મોક્ષપદ, નહીં અવિરોધ ઉપાય;
કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યાં જાય? ૯૨.
અથવા મત દર્શન ઘણાં, કહે ઉપાય અનેક;
તેમાં મત સાચો કયો? બને ન એહ વિવેક.

કયી જાતિમાં મોક્ષ છે? કયા વેષમાં મોક્ષ?
એનો નિશ્ચય ના બને, ઘણા ભેદ એ દોષ.
તેથી એમ જણાય છે, મળે ન મોક્ષ-ઉપાય;
જીવાદિ જાણ્યાતણો, શો ઉપકાર જ થાય? ૯૫.
પાંચે ઉત્તરથી થયું, સમાધાન સર્વાંગ;
સમજું મોક્ષ-ઉપાય તો, ઉદય ઉદય સદ્ભાગ્ય.

સમાધાન–સદ્ગુરુ ઉવાચ.

મોક્ષનો ઉપાય છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છેઃ—

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતીત;
થાશે મોક્ષોપાયની. સહજ પ્રતીત એ રીત.
કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ૯૮.
જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવઅંત.
રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસરહિત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત. ૧૦૨.
કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહિનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહિનીય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા. અચૂક ઉપાય આમ.
કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને. એમાં શો સંદેહ?
છોડી મત દર્શનતણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.
ષટ્પદનાં ષટ્પ્રશ્ન તેં, પૂછ્યાં કરી વિચાર;
તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર. ૧૦૬.
જાતિ વેષનો ભેદ નહીં, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય. ૧૦૭.
કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર્ દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુબોધ;
તો પામે સમકીતને, વર્ત્તે અંતરશોધ. ૧૦૯.
મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્ત્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકીત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.
વર્ત્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત.
વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ. ૧૧૨.
કેવળ નિજ સ્વભાવનું, અખંડ વર્ત્તે જ્ઞાન;
કહિયે કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩.
કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતાં શમાય;
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય.
છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્ત્તા તું કર્મ;
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.
એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધસ્વરૂપ.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ. ૨૧૭.
નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય;
ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધિમાંય;

શિષ્યબોધબીજપ્રાપ્તિકથન.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;
નિજપદ નિજમાંહી લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન.
ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ.
કર્ત્તા ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્ત્તે જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્ત્તા ત્યાંય.
અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધચેતનારૂપ;
કર્ત્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ. ૨૨૨.
મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ.

અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫.
આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુઆધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.
ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ.

ઉપસંહાર.

દર્શન ષટે શમાય છે, આ ષટ્ સ્થાનક માંહિ;
વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ. ૧૨૮.
આત્મભ્રાંતિસમ રોગ નહીં. સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ
ગુરુઆજ્ઞાસમ પથ્ય નહીં, ઔષધ વિચારધ્યાન.

શ્રી સુભાગ્ય ને શ્રી અચળ, આદિ મુમુક્ષુકાજ;
તથા ભવ્ય હિત કારણે, કહ્યો બોધ સુખસાજ.

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહીં આત્માર્થ.

નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧.

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૨.

ગચ્છ મતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્‌વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્ત્તમાનમાં હોય;
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહીં કોય.

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત;
પામે નહીં સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત.

મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર્ છૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ૧૩૭.
દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય.
મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી કહિયે ભ્રાંત. ૧૩૯.
સકળ જગત તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ૧૪૦.
સ્થાનક પાંચ વિચારીને, છઠ્ઠે વર્તે જેહ;
પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહીં સંદેહ.
દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત !*

શ્રી સદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ.

---

*સાધન સિદ્ધદશા અહીં, કહી સર્વ સંક્ષેપ;
ષડ્દર્શન સંક્ષેપમાં, ભાખ્યા નિર્વિક્ષેપ.

રાળજ. ભા. સુ. ૮. ૧૯૪૭.

જડ-ચેતન સ્વભાવ.

જડભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ:
કોઈ. કોઈ પલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ. ૧.

જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન તેમ;
પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ?
જો જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન હોય:
બંધ મોક્ષ તો નહીં ઘટે, નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ન્હોય.
બંધ મોક્ષ સંયોગથી, જ્યાં લગ આત્મ અભાન;
પણ ત્યાગ સ્વભાવનો, ભાખે જિન ભગવાન.
વર્ત્તે બંધ પ્રસંગમાં, તે નિજપદ અજ્ઞાન,
પણ જડતા નહિ આત્મને, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ.
ગ્રહે અરૂપી રૂપીને, એ અચરજની વાત;
જીવ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિનસિદ્ધાંત? ૬.

પ્રથમ દેહદષ્ટિ હતી, તેથી ભાસ્યો દેહ;
હવે દષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ. ૭.
જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્ત્તા તેહના, ભાખે જિન ભગવંત.
મૂળ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન નહીં, નહીં નાશ પણ તેમ;
અનુભવથી તે સિદ્ધ છે. ભાખે જિનવર એમ.
હોય તેહનો નાશ નહીં, નહીં તેહ નહીં હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય. ૧૦.

પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ. તેને સદા પ્રણામ.

રાજકોટ. ચૈત્ર શુદ ૯. ૧૯૫૭.

અંતિમ સંદેશો.

પરમાર્થ માર્ગ અથવા શુદ્ધ આત્મપદ પ્રકાશ.

ૐ શ્રી જિનપરમાત્મને નમઃ

ઇચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.

આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદથી દર્શાવિયો. તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨.

જિનપદ નિજપદ એકતા. ભેદભાવ નહીં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ.
જિનપ્રવચન દુર્ગમ્યતા. થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ.

ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહીત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ. સંયમ યોગ ઘટીત.
ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુવડે, જિન દર્શન અનુયોગ.

પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઉલટી આવે એમ;
પૂર્વ ચૌદની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ૭.

વિષય વિકાર સહીત જે, રહ્યા મતિના યોગ:
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮.
મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર:
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
રોકયા શબ્દાદિક વિષય. સંયમ સાધન રાગ:
જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય.
નહીં તૃષ્ણા જીવ્યાતણી, મરણ યોગ નહીં ક્ષોભ:
મહાપાત્ર તે માર્ગના. પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧.
આવ્યે બહુ સમદેશમાં. છાયા જાય સમાઈ:
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ ૧,
ઉપજે મોહ વિકલ્પથી. સમસ્ત આ સંસાર:
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર. ૨.

સુખધામ અનંત સુસંત ચહિ.
દિન રાત્ર રહે તદ્ ધ્યાનમહિ:
પરશાન્તિ અનંત સુધામય જે.
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે. ૧.

આનંદ. આસો સુદ ૧, ૧૯૫૨.

મૂળમાર્ગ રહસ્ય.

ૐ

શ્રી સદ્‌ગુરુચરણાયનમઃ

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.
કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ: મૂળ૦
નોય પૂજાદિની જો કામના રે.
નોય વ્હાલું અંતર ભવદુઃખ. મૂળ૦ ૧.
કરી જો જો વચનથી તુલના રે.
જો જો શોધિને જિન સિદ્ધાંત: મૂળ૦
માત્ર કહેવુ પરમારથહેતુથી રે.
કોઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂળ૦ ૨.
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શુદ્ધતા રે.
એકપણે અને અવિરુદ્ધ: મૂળ૦
જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે.
એમ કહ્યું સિદ્ધાંત બુદ્ધ. મૂળ૦ ૩.

લિંગ અને ભેદો જે વ્રતના રે,
દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ ભેદ; મૂળ૦
પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે,
તે તો ત્રણે કાળે અભેદ. મૂળ૦ ૪.
હવે જ્ઞાન દર્શનાદિ શબ્દના રે,
સંક્ષેપે સુણો પરમાર્થ; મૂળ૦
તેને જોતાં વિચારી વિશેષથી રે.
સમજાશે ઉત્તમ આત્માર્થ. મૂળ૦ ૫.
છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે.
ઉપયોગી સદા અવિનાશ; મૂળ૦
એમ જાણે સદ્‌ગુરુ ઉપદેશથી રે.
કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂળ૦ ૬.
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે.
તેનો વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત; મૂળ૦
કહ્યું ભગવંત દર્શન તેહને રે.
જેનું બીજું નામ સમકીત. મૂળ૦ ૭.

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ: મૂળ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ. મૂળ૦ ૮.

તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે.
ક્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ: મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે,
કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ. મૂળ૦ ૯.

એવાં મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવા રે.
અને જવા અનાદિ બંધ: મૂળ૦
ઉપદેશ સદ્ગુરુનો પામવો રે.
ટાળી સ્વછંદ ને પ્રતિબંધ. મૂળ૦ ૧૦

એમ દેવ જિનંદે ભાખિયું રે.
મોક્ષ માર્ગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ: મૂળ૦
ભવ્ય જનોના હિતને કારણે રે,
સંક્ષેપે કહ્યું સ્વરૂપ. મૂળ૦ ૧૧.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૮	૧૫	લાકિક	લૌકિક
૧૩	૬	શુષ્કજ્ઞાના	શુષ્કજ્ઞાની
૧૫	૮	કથ્યા	કથ્યો
૧૮	છેલ્લી	મૂર્છાનુ	મૂર્છાનું
૨૬	૮	જેશુષ્ક જ્ઞાની	જે શુષ્કજ્ઞાની
૪૨	નીચેથી. ૬.	સંબધી	સંબંધી
૧૦૨	૫	રાકી	રોકી
૧૦૪	૪	શ્રુનતજા	શ્રુતજાન
૧૦૫	૨	કરે	કરે
૧૩૩	૧૫	અન	અને
૧૩૩	૧૭	ચેટે છે	ચોટે છે

૧૪૩	૪	નઁહી	નહીં
૧૬૦	૧૧	શાહત	શાહત
૧૬૩	૧૧	નહી	નહીં
૧૭૯	૨	સમાકત	સમકિત
૧૯૦	૧૪	સા	સૌ
૨૧૦	૧૩	જેવ	જેવા
૨૨૦	૯	વેંદા	વંદા
૨૨૩	૧૭	વડે	વડું
૨૨૯	૨	ભુરે	ભુરે
૨૩૪	૧૧	સંભંવ	સંભવ
૨૩૮	૯	ઈશ્વરતાણુ	ઈશ્વરતાણુ